

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941

van de Haterd, L.A.G.J.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van de Haterd, L. A. G. J. (2008). *De waarheid hoger dan de leus: over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941*. [, Universiteit van Amsterdam]. In de Knipscheer.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

- ¹ Zie literatuurlijst Van de Haterd 2004.
- ² In dit proefschrift wordt De Gemeenschap cursief gedrukt als het tijdschrift wordt bedoeld en romein als naar de uitgeverij wordt verwezen of naar beide tegelijkertijd.
- ³ Achterkant *De Gemeenschap* oktober-november 1927.
- ⁴ Achterkant *De Gemeenschap* december 1933.
- ⁵ Achterkant *De Gemeenschap* 15 april 1930.
- ⁶ Zie o.a. Van der Plas 1963, 1977², blz. 259-273 en Engelman 1966.
- ⁷ De enige publicaties die de uitgeverij betreffen, zijn Bijvoet 1988, Van de Haterd 1996 en Van de Haterd 2004.
- ⁸ Alleen Van de Haterd 2004 besteedt aandacht aan dit aspect.
- ⁹ Van Rees en Dorleijn 1993 en 1994.
- ¹⁰ Van Rees en Dorleijn 1994, blz. 91.
- ¹¹ Dorleijn en Van Rees 2006.
- ¹² Dorleijn en Van Rees 2006, p.37.
- ¹³ Heynders 1995.
- ¹⁴ Zie Hinskens en Van Dalen–Oskam 2007, blz.1.
- ¹⁵ Van den Akker en Dorleijn 1996
- ¹⁶ De Glas 1989 maakte eerder al van een kwantitatieve methode gebruik. Een recent voorbeeld is Van Dijk 2006. Naar beide onderzoeken wordt in het vervolg van mijn proefschrift nog regelmatig verwezen. Een voorbeeld van kwantitatief onderzoek met een statistische bewerking is het proefschrift *In het licht van de kritiek* van Susanne Janssen die onderzoek heeft gedaan naar variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken. Zaken die zij kwantitatief geanalyseerd heeft, zijn onder andere het aanbod van proza en poëzie, onderverdeeld naar bijvoorbeeld geografische regio of naar type uitgeverij, en de ontvangst van dat literaire werk in recensies. Een ander voorbeeld is *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw*, Zutphen 1999 van José de Kruif, die de consumptie van boeken in Den Haag in de 18e eeuw in kaart heeft gebracht door gebruik te maken van kwantitatief onderzoek op basis van veilingcatalogi, intekenlijsten, boekhandeladministraties en boedelinventarislijsten.
- ¹⁷ De boeken die uitgeverij De Gemeenschap heeft uitgegeven, staan in geen enkel archief of bibliotheek als zodanig bij elkaar. Ze zijn verspreid over de auteurs en de diverse genres. Voor zover mij bekend zijn er buiten mijzelf in Nederland nog twee privé-verzamelaars van Gemeenschapboeken: Hans Rikken uit Loenen en Andrea en Theo Hoofs uit Hoogerheide. Alle drie hebben zij een grotere Gemeenschapcollectie dan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en andere bibliotheken in Nederland.
- ¹⁸ Over de presentie en receptie van buitenlandse literatuur in het Nederlandse taalgebied is in de recente literatuurgeschiedenis nog nauwelijks iets te vinden. De laatste jaren komt er voor dit onderwerp echter steeds meer aandacht. Zie Andringa, Levie en Sanders 2006. Ik hoop met mijn proefschrift een kleine bijdrage aan dit interessante onderzoeksveld te geven.
- ¹⁹ Knuvelder 1953, 1964², blz. 87-88.
- ²⁰ Knuvelder 1953, 1964²: Jan Engelman vier bladzijden, Anton van Duinkerken en Antoon Coolen ieder één pagina, Albert Kuyle een halve en de andere medewerkers ieder enkele regels. Ook Herman de Man staat tussen “de katholieke jongeren van 1925” met een halve pagina. Als dit betekent dat hij tot de vaste *Gemeenschap*medewerkers behoort (wat Knuvelder niet zegt, maar wel suggereert) dan is dat in ieder geval onjuist. De Man heeft slechts één bijdrage aan het tijdschrift geleverd.
- ²¹ G. Knuvelder, *Inleiding tot de Nederlandse letterkunde*, 's-Hertogenbosch 1956, 16e druk, blz. 203-204.
- ²² Scholten 1978, blz. 259.
- ²³ Groningen 1955, 23e druk, blz. 196.
- ²⁴ Zie ook Scholten 1978, blz. 8.
- ²⁵ Zie mijn opstel hierover in het tijdschrift *ZL*, Van de Haterd 2004 en het hoofdstuk over Albert Kuyle in Van de Haterd 2004.
- ²⁶ 's-Hertogenbosch 1959, herziene versie 25^e druk 1972, 33^e bijgewerkte druk 1980, blz. 297.
- ²⁷ Deze fout is vrijwel zeker veroorzaakt door de plaats die Knuvelder aan De Man geeft in “de katholieke jongeren van 1925”. Hij koppelt dat niet expliciet aan *De Gemeenschap*, Lodewick doet dat wel. Een mooi voorbeeld hoe samenstellers van literatuurmethodes zaken van elkaar overschrijven en - in dit geval - daarbij fouten maken. Vergelijk noot 18.
- ²⁸ Van Duinkerken 1964, blz. 228-242.
- ²⁹ Van Duinkerken 1964, blz. 228.
- ³⁰ Van Duinkerken 1964, blz. 228.
- ³¹ Van Duinkerken 1964, blz. 229.
- ³² Van Duinkerken 1964, blz. 247.
- ³³ Van Duinkerken 1964, blz. 231.

-
- ³⁴ Scholten 1978, blz. 255.
- ³⁵ Scholten 1978, blz. 256.
- ³⁶ Zie mijn opstel hierover in het tijdschrift ZL, Van de Haterd 2004 en het hoofdstuk over Albert Kuyle in Van de Haterd 2004.
- ³⁷ Kapteijns 1964, blz. 8.
- ³⁸ Kapteijns 1964, blz. 8.
- ³⁹ Kapteijns 1964, blz. 36.
- ⁴⁰ Kapteijns 1964, zie voor Engelman blz. 24-25 en voor Van Duinkerken blz. 37-38.
- ⁴¹ Kapteijns 1964, blz. 42.
- ⁴² Kapteijns 1964, blz. 45.
- ⁴³ Kapteijns 1964, blz. 46.
- ⁴⁴ Kapteijns 1964, blz. 57.
- ⁴⁵ Kapteijns 1964, blz. 58.
- ⁴⁶ Scholten 1978, blz. 293.
- ⁴⁷ Scholten 1978, blz. 295.
- ⁴⁸ Scholten 1978, blz. 296.
- ⁴⁹ Engelman 1966, blz. 27.
- ⁵⁰ Engelman 1966, blz. 27 en 28.
- ⁵¹ Engelman 1966, blz. 41 en 42.
- ⁵² Scholten 1978, blz. 263-267.
- ⁵³ Scholten 1978, blz. 261.
- ⁵⁴ Oversteegen 1969, tweede gewijzigde druk 1970, derde ongewijzigde druk 1978, blz. 341.
- ⁵⁵ Oversteegen 1978³, blz. 341.
- ⁵⁶ Oversteegen 1978³, blz. 347.
- ⁵⁷ Helman 1931, blz. 27.
- ⁵⁸ Helman 1931, blz. 31.
- ⁵⁹ De Prisma-polemiek is de discussie waarin de beschrijving van literatuuropvattingen is gecentraliseerd in de tegenstelling 'literatuur als een bijzondere vorm van taalgebruik' versus 'literatuur als directe communicatie van persoonlijke levensinzichten', op verkorte wijze ook wel aangeduid als 'vorm of vent'. De polemiek ontstond naar aanleiding van de publicatie van *Prisma; bloemlezing uit de Nederlandse poëzie na 1918*, samengesteld door D.A.M. Binnendijk, die als selectiecriteria voor zijn bloemlezing de 'vormkracht' van het gedicht gebruikte. Zijn tegenstander in het debat was Dirk Coster die daar de 'vent', de persoon van de dichter met zijn ethische standpunten tegenover plaatste. Zie Oversteegen 1969 wiens dissertatie nog steeds als hét standaardwerk geldt over dit debat.
- ⁶⁰ Scholten 1978, blz. 309.
- ⁶¹ Scholten 1978, blz. 312.
- ⁶² Zie fondsljst voor de namen van de schrijvers van het pamflet.
- ⁶³ Zie meer hierover in hoofdstuk 7.7.
- ⁶⁴ Zie meer over deze gedichten in het portret van Jan Engelman in Van de Haterd 2004, blz. 79.
- ⁶⁵ Sanders 2002, blz. 294.
- ⁶⁶ Zie hiervoor Helman 1978, blz. 8, geciteerd in dit proefschrift op het eind van hoofdstuk 2.3.
- ⁶⁷ Zie Joosten 1982, blz. 321.
- ⁶⁸ Helman 1978, blz. 11.
- ⁶⁹ Helman 1978 blz. 12 en 57.
- ⁷⁰ Scholten 1978, blz. 319.
- ⁷¹ Van Rees en Dorleijn 1994.
- ⁷² Scholten 1978, blz. 8 en 9.
- ⁷³ Anbeek in Scholten 1989, blz. 179.
- ⁷⁴ Knuvelde 1982, blz. 453-454.
- ⁷⁵ Bijvoet e.a. 1986, blz. 3.
- ⁷⁶ Calis 1984, blz. 22-23.
- ⁷⁷ In het hoofdstuk 'Modernisme en de jaren dertig' is het deel over het modernisme geschreven door J.H.A. Fontijn en I. Polak (blz. 182-207).
- ⁷⁸ Veel eerder al had Engelman ook positief geschreven over de surrealist Giorgio de Chirico. Zie *Torso*, een door De Gemeenschap uitgegeven bundel opstellen over kunst uit de periode 1923-1930, blz. 59 en 60.
- ⁷⁹ Van Bork en Laan 1986, blz. 194.
- ⁸⁰ Van Bork en Laan 1986, blz. 203.
- ⁸¹ Anbeek 1990, vijfde herziene druk, 1999, blz. 263/264. Zie ook Anbeek/Bank 1996, waarin wel aandacht besteed wordt aan *De Gemeenschap* en het open-katholieke karakter van het blad (waarderend) benadrukt wordt

---

en het zelfs mede als argument wordt aangewend voor de conclusie dat de Nederlandse literatuur in het interbellum “zwak verzuild” was. Een conclusie die ik niet deel: nog afgezien van het feit dat er in de periode tussen de beide wereldoorlogen verschillende andere katholieke tijdschriften bestonden (waaronder *Roeping* waarin, net als in *De Gemeenschap*, ook jong-katholieken aan het woord waren, is open-katholiek niet hetzelfde als niet-katholiek.

⁸² Knuvelde 1964², blz. 76-77 memoreert de uitspraak van de oprichter van *De Stem*, Dirk Coster: “Wij zullen ons houden aan de keuze van ’t niet-kiezen” en Oversteegen 1978, blz. 100 citeert zijn uitspraak “Dit nieuwe tijdschrift stelt geen bepaald program.” Beide literatuurhistorici plaatsen het tijdschrift uiteindelijk in de ethisch-humanistische hoek.

⁸³ Zie bijvoorbeeld Knuvelde 1964², blz. 98.

⁸⁴ Ruiter en Smulders 1996. Hoofdstuk X, blz. 227-259, gaat over *De Gemeenschap*.

⁸⁵ Deze nieuwe wijze van beschrijven van de literaire werkelijkheid komt in Nederland pas in de jaren negentig echt in zwang. De discussie hierover is beïnvloed door de Amerikaanse literatuurwetenschapper I. Even-Zohar die vanaf 1970 een model heeft ontwikkeld dat de mogelijkheid biedt de complexe synchrone en diachrone relaties tussen bijvoorbeeld culturele, literaire, politieke en sociaal-economische verschijnselen zichtbaar te maken. Ook *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* uit 1993 wordt al gekenmerkt door een bredere dan alleen een literaire benadering. Maar waar dit boek vooral een reeks doorkijkjes geeft in de Nederlandse literatuur, gekoppeld aan verschillende data van belangrijke gebeurtenissen, is *Literatuur en moderniteit in Nederland* het eerste boek dat zowel de historische lijn als de bredere maatschappelijke context belicht. Roman Koot beschrijft het model van Even-Zohar, dat bekend is geworden onder de naam polysysteemtheorie, in zijn doctoraalscriptie *Een microkosmos in de provincie* en past het toe op de veranderingen in de configuratie van de Utrechtse kunstwereld in de jaren twintig en dertig (Koot 1995).

⁸⁶ Ruiter en Smulders 1996, blz. 221.

⁸⁷ Ruiter en Smulders 1996, blz. 227.

⁸⁸ Met ‘doorbraak’ wordt bedoeld een doorbraak van de verzuiling.

⁸⁹ H.M.Ruitenbeek in zijn dissertatie *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* uit 1955 en Michiel Kersemaekers in zijn essay ‘Katholiek, nationaal en sociaal. De beweging van katholieke jongeren 1922-1941’ in *Jaarboek 22* van het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen, 1992, blz. 50-66. Ook de directeur van het KDC, de op 24 mei 2003 overleden prof. dr. Jan Roes, was deze mening toegedaan. Op 22 oktober 2001 had ik een uitvoerig gesprek met hem in het kader van mijn boek *Om hart en vurigheid*. Hij was ervan overtuigd dat zich in *De Gemeenschap* reeds een “soort pré-doorbraakgedachte” manifesteerde. Hij roemde de openheid en de brede, culturele uitstraling ervan, die er naar zijn idee in belangrijke mate voor gezorgd hebben dat de gesloten katholieke cultuur evolueerde naar een meer open cultuur. Hij stimuleerde mij ten eerste om vooral veel aandacht te besteden aan de illustraties in *De Gemeenschap*. Hij zag ze als “de voelhorens van de nieuwe tijd”. De inhoud/de boodschap van *De Gemeenschap* wordt ook zichtbaar in de illustraties en hij vond ze ook veel minder gedateerd dan de meeste van de teksten. Het was een uitermate stimulerend gesprek waaraan ik met plezier terugdenk.

⁹⁰ Scholten 1978, blz. 287.

⁹¹ Sanders 2002. In het hoofdstuk ‘Om hart en vurigheid’, blz. 253-320, gaat Sanders uitvoerig in op *De Gemeenschap*.

⁹² Op basis van de fondscatalogus in Van de Haterd 1996.

⁹³ Sanders 2002, blz. 288.

⁹⁴ Sanders 2002, blz. 278.

⁹⁵ Sanders 2006, blz. 303.

⁹⁶ Mathijs Sanders in *Literatuur*, jaargang 21, nr. 8, december 2004, blz. 43.

⁹⁷ Hans Anten in *Nederlandse Letterkunde*, jrg. 10, nr. 1, februari 2005, blz. 72-75.

⁹⁸ Frans Ruiter in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jrg. 121, nr. 4, december 2005, blz. 378-379.

⁹⁹ Lily Coenen, Ton Kox en Bram Noot, *Literatuur zonder grenzen*, EPN, Houten, 1998, blz. 239.

¹⁰⁰ Hoofdstuk 16: Vorm of vent, het ‘ventisme’, blz. 239-251.

¹⁰¹ De memoires van de medewerkers van *De Gemeenschap* zelf zijn buiten deze conclusies gehouden omdat zij door hun particuliere karakter niet de pretentie hadden algemeen geldende uitspaken over het tijdschrift te doen, ook al hebben zij voor andere onderzoekers wel aan de beeldvorming erover bijgedragen.

¹⁰² Imanse 1981. Bij de expressionisten worden Herman Kruyder, Hendrik Chabot, Charley Toorop, Jacoba van Heemskerck en de schilders van De Ploeg genoemd, maar geen Wiegersma, evenmin als de schilders van de Bergense School.

¹⁰³ Fuchs 1982, blz. 174. Fuchs behandelt bij het expressionisme alleen Jan Wiegers en Herman Kruyder en noteert dat “het expressionisme in Nederland in de periode tussen de beide wereldoorlogen nooit werkelijk (is) aangeslagen.”

---

¹⁰⁴ Blok 1994. Dit kunsthistorisch overzicht is gekoppeld aan zes jaartallen die als ijkpunten in de ontwikkeling van de Nederlandse kunst van de 20^e eeuw worden gezien. Vóór de Tweede Wereldoorlog selecteert de redactie onder leiding van Cor Blok alleen 1916 en 1930. Het figuratieve expressionisme van de jaren twintig wordt door de redactie niet als een ijkpunt gezien.

¹⁰⁵ Sillevius e.a. 2007. Deel 3 van dit recente naslagwerk handelt over de schilderkunst in de negentiende en de twintigste eeuw. Het besteedt weinig aandacht aan het expressionisme, althans aan deze stroming in de Noordelijke Nederlanden. De Vlaamse expressionisten (De Smet, Van de Berghe en Permeke) worden uitgebreid behandeld, maar de schilders van de Bergense School en De Ploeg niet en evenmin Brabantse en Limburgse expressionisten als Wiegersma en Nicolas.

¹⁰⁶ Ik heb me hierbij laten adviseren door een aantal kunsthistorici: Piet Boyens (publicist, als kunsthistoricus in dienst van de gemeente Sint Martens Latem in België), Monique Dickhaut (directeur/conservator van Museum Spaansch Gouvernement in Maastricht), Rita Keymeulen, (tot 2006 directeur/conservator van De Wieger in Deurne), Roman Koot, vakreferent kunstgeschiedenis in de Letterenbibliotheek van de Universiteit Utrecht en Mieke Gerritsen-Kloppenburger die als kunsthistorica is afgestudeerd op Peter Alma en o.a. meewerkte aan *Magie en Zakelijkheid*.

¹⁰⁷ Boyens 1994. Piet Boyens heeft de kroniek geschreven en de expressionistische schilderkunst voor zijn rekening genomen. José Boyens belicht de beeldhouwkunst van het expressionisme.

¹⁰⁸ Zie voor een beschrijving van deze episode de portretten van Otto van Rees en Hendrik Wiegersma in Van de Haterd 2004.

¹⁰⁹ Aan de Franse beeldhouwer van Russische afkomst Ossip Zadkine (Smolensk 1890 – Neuilly-sur-Seine 1967) besteedt *De Gemeenschap* voor het eerst aandacht in het januarinumnummer van 1927. Bij een artikel van Jan Engelman over de Nederlandse beeldhouwkunst, waarin hij vooral over John Rädecker de loftrumpet steekt, worden drie foto's paginagroot afgedrukt: één overzichtsfoto van het atelier van Zadkine in de Rue d'Assas in Parijs, waarop een tiental beelden te zien is, en twee reproducties van respectievelijk een torso uit witte zandsteen en een porfieren kop uit de collectie van Hendrik Wiegersma. Voor het novemhernummer van 1934 van *De Gemeenschap* levert Zadkine een omslagtekening en een vignet op blz. 753. Beide tekeningen doen surrealistisch aan.

¹¹⁰ Blotkamp en Koopmans e.a.1999, blz. 16.

¹¹¹ Blotkamp en Koopmans e.a.1999 op blz. 18 en 19. Het artikel van Van Ravesteyn, waarnaar Koopmans verwijst, staat in *De Gemeenschap* van januari 1935, blz. 231-233.

¹¹² Zie voor een afbeelding en een beschrijving van deze foto het hoofdstuk over Germaine Krull in Van de Haterd 2004.

¹¹³ Blotkamp en Koopmans e.a.1999, blz. 22. Het citaat van Nijhoff staat in *De Gemeenschap* van april 1938, blz. 173-174. Koopmans citeert in de eerste regel "kunst" waar "schilderkunst" moet staan. Ook medeauteur Karin Söhnngen komt nog op Krull terug, vooral vanwege de relatie van haar foto's met techniek en industriële objecten (blz. 73) en modepoppen (blz. 80).

¹¹⁴ Van den Berg en Dorleijn 2002. De citaten over Wiegersma en twee reproducties van zijn werk staan op blz. 132 en 135-136. De citaten over *De Gemeenschap* staan op blz. 143 en 145.

¹¹⁵ Zie voor een portret van leven en werk, toegespitst op zijn betekenis voor *De Gemeenschap*, het hoofdstuk 'Jan Engelman' in Van de Haterd 2004, blz. 77-86. Zie daar ook andere literatuurverwijzingen voor Engelman. Zie voor Engelman ook het recent verschenen proefschrift van Timmer-van Eunen 2007.

¹¹⁶ Zie voor een portret van leven en werk, toegespitst op zijn betekenis voor tijdschrift en uitgeverij *De Gemeenschap*, het hoofdstuk 'Albert Kuyle' in Van de Haterd 2004, blz. 87-101. Zie daar ook andere literatuurverwijzingen voor Kuyle.

¹¹⁷ *Het Centrum* was een van de vele katholieke dagbladen die er in de jaren twintig waren. In het katholieke eenheidsdenken vormde de schrijvende pers, tot groot verdriet en ergernis van het episcopaat, een uitzondering. In 1929 waren er maar liefst 32 dagbladen die zichzelf katholiek noemden: een bont gezelschap dat varieerde van progressief (bijv. *Het Centrum*) tot conservatief (bijv. *De Maasbode*). Onder de bezielende leiding van, aanvankelijk, de priester-politicus Schaepman en later de sociaal-katholieke politiek leider Aalberse groeide *Het Centrum* in het begin van de twintigste eeuw uit tot het grootste katholieke dagblad van Nederland. Zie voor meer informatie Van Breukelen 1994. Zie ook Coo-Wijgerinck e.a. 1989.

¹¹⁸ Zie voor een uitvoeriger beschrijving van *Roeping* Sanders 2002, blz. 268-272 en Van de Haterd 2004, blz. 31-33.

¹¹⁹ Het katholieke establishment schreef in het tijdschrift *Studiën* en in de recensietijdschriften *Boekenschouw* en *Boekzaal*. Zie voor deze bladen Sanders 2002.

¹²⁰ *Roeping*, 1^e jaargang, nummer 1, oktober 1922, blz. 21-27.

¹²¹ Althans in de eerste vier jaargangen onder hoofdredacteur Hendrik Moller. Vanaf de vijfde jaargang (1926-1927) onder leiding van Gerard Knuveler verschijnt er af en toe een politiek-maatschappelijke tekst. In de achtste jaargang is er zelfs sprake van een aparte afdeling met deze teksten, voor het merendeel geschreven door

---

de katholieke arbeidsverhoudingdeskundige prof. dr. J.A. Veraart. Vanaf die tijd besteedt ook *Roeping* regelmatig aandacht aan sociaal-economische en politiek-maatschappelijke onderwerpen, veelal geschreven door Veraart en door Knuvelde zelf.

¹²² Zie voor de gebroeders Bruning in relatie tot *De Gemeenschap Van de Haterd* 2004, blz. 317 en 318.

¹²³ *De Valbijl* verschijnt in maart, mei en juni 1924. Het geeft inhoudelijk een beeld van de discussie in de Nijmeegse groep katholieke jongeren. Het blad bevat geen illustraties en valt niet op qua typografie en vormgeving.

¹²⁴ Zie voor Hendrik Moller Knuvelde 1974 en Van de Haterd 2004, blz. 325.

¹²⁵ Zie voor *De Nieuwe Eeuw* Joep Eijkens in Coo-Wijgerinck e.a. 1989, blz. 334-345, Sanders 2002, blz. 264-268 en Van de Haterd 2004, blz. 28-29.

¹²⁶ *Orpheus. Tijdschrift voor dichterlijke letterkunde*. In 1923 opgericht door Carel Adama van Scheltema en Laurens van der Waals. Het tijdschrift heeft slechts één jaar bestaan.

¹²⁷ Zie voor een korte beschrijving van Henk Kuitenbrouwer Van de Haterd 2004, blz. 323.

¹²⁸ Zie voor een portret van leven en werk, toegespitst op zijn typografische ontwerpen voor *De Gemeenschap*, het hoofdstuk 'Willem Maas' in Van de Haterd 2004, blz. 103-108. Zie daar ook andere literatuurverwijzingen voor Maas.

¹²⁹ Zie voor portretten van leven en werk van Sybold van Ravesteyn en Gerrit Rietveld, toegespitst op hun typografische ontwerpen voor *De Gemeenschap*, Van de Haterd 2004, respectievelijk blz. 109-116 en blz. 117-122. Zie daar ook andere literatuurverwijzingen.

¹³⁰ Kuyle, *De Gemeenschap*, december 1929, blz. 395. Zie voor een portret van Albert Helman Van de Haterd 2004, blz. 141-151.

¹³¹ Sanders 2006, blz. 295.

¹³² Zie voor de wijze waarop Van der Meer de Walcheren hierbij bemiddelt Van de Haterd 2004, blz. 143.

¹³³ Kuyle, *De Gemeenschap*, december 1929, blz. 396.

¹³⁴ Uitgeverij *De Gemeenschap* wordt pas in oktober 1925 opgericht. Zie voor de uitgeverij deel II van deze studie en voor de oprichting ervan paragraaf 7.5.

¹³⁵ Zie voor boekhandel Van Rossum Van de Haterd 2004, blz. 88, noot 6.

¹³⁶ Zie ook Helman 1978, blz. 9.

¹³⁷ Volgens Albert Helman werd Albert Kuyle bewust buiten de redactie gehouden. Zie Van de Haterd 2004, noot 35, blz. 34.

¹³⁸ Uit de bewaard gebleven brieven van Kuyle aan Pieter van der Meer de Walcheren blijkt overigens dat het prospectus op individuele basis al eerder gebruikt werd om medewerkers voor het nieuwe tijdschrift te werven. Op 15 juli 1924 verstuurt Kuyle het aan Van der Meer met een begeleidend schrijven waarin hij hem om het adres van Maritain vraagt en om "de namen en adressen van eenige jonge Fransche (katholieke) dichters, denkers en schrijvers." Zie Bijvoet e.a. 1986, blz. 5 en Sanders 2006, blz. 295.

¹³⁹ Dat er flink over het prospectus gediscussieerd is, blijkt wel uit de woorden die Kuyle er in *De Gemeenschap* van december 1929 op blz. 395 aan wijdt bij zijn terugblik op de begintijd van het tijdschrift: "Er werd een prospectus gemaakt [...] en voor het werd afgedrukt, was de proef zwart van de wijzigingen. Het werd ten slotte helemaal verworpen."

¹⁴⁰ Zie ook verderop in dit hoofdstuk, waar dit standpunt in de eerste verantwoording wordt uitgewerkt en in 2.4 waar Maritain eenzelfde visie formuleert.

¹⁴¹ Op deze namen ga ik in hoofdstuk 4 nog uitgebreid in.

¹⁴² Met dank aan Hans Werkman die biografieën schreef over de protestants-christelijke auteurs Willem de Mérode (1983) en B. Nijenhuis (1995) en een proefschrift over J.K. van Eerbeek (2004).

¹⁴³ Dit is de enige keer dat het woord 'katholieke', naast de vermelding in de ondertitel, gebruikt wordt in het twee A4-tjes tellende prospectus.

¹⁴⁴ Zie voor een afbeelding van dit omslag Van de Haterd 2004, blz. 33.

¹⁴⁵ Zie Helman 1978, blz. 14. Hij noemt de 'Verantwoording' "hoewel in hooggestemde taal gebracht, toch ideologisch een mak stuk, omdat er heel wat gewik en geweeg aan vooraf gegaan was, en rekening gehouden moest worden met al de bedenkingen der overige redactieleden."

¹⁴⁶ Kapteijns 1964, blz 7 spreekt zelfs van "voorzichtig huiveren voor het kaballistische proza" en van "een welhaast onleesbaar amalgaam."

¹⁴⁷ *De Gemeenschap* 1925, jrg. 1, nummer 1, blz. 1-4.

¹⁴⁸ Albert Helman in *Maatstaf*, februari 1978, blz. 8.

¹⁴⁹ Zie voor een korte beschrijving van Pieter van der Meer de Walcheren in relatie tot *De Gemeenschap* Van de Haterd 2004, blz. 324-325. Zie voor zijn rol als bemiddelaar tussen de kring van Maritain en *De Gemeenschap* Sanders 2006. Zie ook Kieft 2006, blz. 11-20.

¹⁵⁰ Zie voor het netwerk rondom Maritain Sanders 2004, blz. 8-9.

¹⁵¹ Geciteerd bij Kieft 2006, blz. 34-35.

-
- ¹⁵² Zie voor een afbeelding Van de Haterd 2004, blz. 58.
- ¹⁵³ Helman 1978, blz. 11 en 59.
- ¹⁵⁴ Helman in het weekblad *De Tijd* van 21 juli 1978, blz. 33.
- ¹⁵⁵ Zie doctoraalscriptie van Matthijs Sanders *Jacques Maritain en De Gemeenschap*, Universiteit van Utrecht 1996 (ongepubliceerd). Zie ook Scholten 1978 blz. 261, Sanders 2002, blz. 277 en Ruiter en Smulders 1996, blz. 240.
- ¹⁵⁶ Zie voor een beschrijving van dit tijdschrift Van de Haterd 2004, blz. 29-30.
- ¹⁵⁷ Timmer-van Eunen 2007, blz. 137-138.
- ¹⁵⁸ Jacques Maritain, *Kunst en scholastiek*. Inleiding en vertaling van C.A. Terburg o.p. Amsterdam 1924.
- ¹⁵⁹ Zie Van der Meer de Walcheren 1940, blz. 249.
- ¹⁶⁰ Zie voor de filosofie van Jacques Maritain in relatie tot *De Gemeenschap*: Ruiter en Smulders 1996, blz. 232-240 en Sanders 2002, blz. 261-264. Ik heb in dit proefschrift dankbaar gebruikgemaakt van hun uitgebreide samenvattingen van de theorie van Maritain.
- ¹⁶¹ Maritain 1924, blz. 17.
- ¹⁶² Zie hiervoor Sanders 2006.
- ¹⁶³ Zie voor een beschrijving van dit conflict hoofdstuk 2.6.
- ¹⁶⁴ Zie Anton van Duinkerken in de brochure *Wij en de politiek*, een Gemeenschap-uitgave uit 1930.
- ¹⁶⁵ Hun opvattingen waren gebaseerd op de cultuurkritiek van Maritain die in zijn boek *Antimoderne* (Parijs 1922) het begrippenpaar “antimoderne” en “ultramoderne” gebruikt: zie Ruiter en Smulders 1996, blz. 227 en 228; zie ook Sanders 2002, blz. 261.
- ¹⁶⁶ Later in de jaren dertig worden deze denkbeelden vertaald in voorstellen voor een corporatieve inrichting van de staat. Zie Ruiter en Smulders 1996, blz. 257-259.
- ¹⁶⁷ Zie Joosten 1964 en 1982, blz. 154.
- ¹⁶⁸ Ruiter en Smulders 1996, blz. 227.
- ¹⁶⁹ Helman 1978 bevestigt dit op blz. 58.
- ¹⁷⁰ Engelman 1966, blz. 32.
- ¹⁷¹ Helman 1978, blz. 13.
- ¹⁷² Aanwezig in het archief van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.
- ¹⁷³ Jan Engelman in de CPNB-uitgave *Geschenk 1933*, blz. 168.
- ¹⁷⁴ Goedegebuure 1981, deel 1, blz. 216.
- ¹⁷⁵ Goedegebuure corrigeert dit in zijn Marsmanbiografie van 1999 op blz. 193.
- ¹⁷⁶ Goedegebuure 1999, blz. 193.
- ¹⁷⁷ Sanders 2002, blz. 281-283.
- ¹⁷⁸ Zie Knuvelde 1964, blz. 212.
- ¹⁷⁹ Aanwezig in het archief van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.
- ¹⁸⁰ Zie voor Marsman Goedegebuure 1981 en 1999. Zie voor Marsman in relatie tot *De Gemeenschap* ook Van de Haterd 2004, blz. 163-172.
- ¹⁸¹ Zie Goedegebuure 1981, blz. 189-193.
- ¹⁸² Zie hoofdstuk 4.1 in de beschrijving van Sanders 2002. Zie ook Goedegebuure 1981, blz. 45.
- ¹⁸³ Albert Helman in *Maatstaf*, februari 1978, blz. 71.
- ¹⁸⁴ Theun de Vries, *Meesters en Vrienden, Literaire herinneringen*, Van Kampen, Amsterdam, 1962, blz. 33. Zijn herinneringen aan Marsman staan op blz. 33-36, 40-42 en 82-86 van dit boek.
- ¹⁸⁵ Citaat van Theun de Vries uit een gesprek dat ik met hem had op 12 februari 1999. Alle citaten uit dit gesprek zijn door hem na lezing van het concept van mijn artikel over Hendrik Marsman voor *Boekenpost* bevestigd in een brief d.d. 6 maart 1999: “U hebt de feiten goed weergegeven, en evenzo de essentie van ons gesprek.”
- ¹⁸⁶ Citaat van Theun de Vries uit het gesprek op 12 februari 1999. Zie over Marsman en zijn sympathie voor het fascisme ook Goedegebuure, 1981, blz. 42, 202-203, 212-215 en 303-308 en Goedegebuure 1999, blz. 194-200.
- ¹⁸⁷ Citaat van Theun de Vries uit het gesprek op 12 februari 1999.
- ¹⁸⁸ Zie Goedegebuure 1981, blz. 181 en Goedegebuure 1999, blz. 163, die zich op zijn beurt baseert op het artikel ‘Mensen van de koningsstam’ van Piet Calis, gepubliceerd in *De Gids* 122, 1959, blz. 110-141.
- ¹⁸⁹ De kleine bundel *Penthesileia*, verschenen in 1925 in de Palladiumreeks van Hijman, Stenfert Kroese en Van der Zande te Arnhem, bevat slechts acht gedichten waarin de liefdes- en doodsthematiek centraal staat, een thema dat Marsmans leven en poëzie zal blijven beheersen. De gedichten zijn geschreven in 1924, het jaar waarin hij een relatie had met Charley Toorop. Een aantal gedichten getuigt van (de onmogelijkheid van) zijn liefde voor haar. Zie Goedegebuure 1999, blz. 127-129.
- ¹⁹⁰ Zie Goedegebuure 1999, blz. 188.
- ¹⁹¹ *De Gemeenschap* van juli/augustus en september 1927 en januari 1928. Citaat staat op blz. 47 van januari 1928.
- ¹⁹² *De Gemeenschap*, nummer 8/9, 1928, blz. 308.

---

¹⁹³ Albert Helman in *Brabantia*, Gerard Knuvelder-nummer, 1982, blz.5.

¹⁹⁴ *Opwaartsche Wegen* was een protestants-christelijk literair tijdschrift dat verscheen van maart 1923 tot augustus 1940. Net als in *De Gemeenschap* publiceerden in dit blad de jongere auteurs. Desalniettemin was het tijdschrift veel traditioneler dan *De Gemeenschap*. Net zoals in de verzuilde interbellumjaren katholiek en protestant in het dagelijks leven grotendeels gescheiden leefden, reageerden ook de tijdschriften in de vijftien jaar van hun gemeenschappelijk bestaan weinig op elkaar. Een uitzondering hierop vormt een korte polemiek in de periode januari-juni 1933 tussen de van protestant katholiek geworden *Gemeenschap*-redacteur Ab van Oosten en de redacteur van *Opwaartsche Wegen* Klaas Heeroma. In het februari/maartnummer van 1933 van *De Gemeenschap* haalt Van Oosten ongemeen fel uit naar Heeroma (beter bekend onder zijn pseudoniem Muus Jacobse), die in de januari-afl levering van *Opwaartsche Wegen* een jaaroverzicht had gegeven van de Nederlandse literatuur in 1932. Volgens Van Oosten lanceert Heeroma “onbeduidendheden, die hij bovendien nader bij de fabel dan op de waarheid had afgemikt.” Hij verwijt hem “incompetentie tot het beoordeelen van literatuur” en vindt dat de katholieke jongeren recht hebben op meer kwaliteit: “Uitscheiden met fröbelen, Heeroma; nu eenigen tijd boksen oefenen en dan nog eens flink op die rakkers van Roomschen aan. Heisa-heisa!” Heeroma laat zich niet onbetuigd en noemt Van Oosten in de mei-afl levering van *Opwaartsche Wegen* een “renegaat”. “Kijk, dat u om een of andere reden Roomsch wilt worden, moet u ten slotte zelf weten. [...] Maar ik vind uw houding zoo karakterloos.” Ook Anton van Duinkerken bemoeit zich in het juninummer van *De Gemeenschap* met de discussie, die over literatuur lijkt te gaan, maar in werkelijkheid alleen gaat om de tegenstelling protestant-katholiek. “Onuitstaanbaar buurvrouwen-krakeel” schrijft Van Duinkerken richting Heeroma, maar dat geldt mijns inziens ook omgekeerd.

Tot de bekendste redacteurs uit de jaren dertig behoorde behalve Muus Jacobse ook Roel Houwink, die eerder redacteur bij *De Vrije Bladen* was geweest. Bekende medewerkers waren Willem de Mérode, Jan Eekhout, Gerrit Achterberg en H.M. van Randwijk. Net als bij de katholieke jongeren bleek een niet onaanzienlijk aantal medewerkers gevoelig voor het nationaal-socialisme (o.a. Eekhout) terwijl anderen juist in het verzet gingen (o.a. Van Randwijk). Voor meer informatie over *Opwaartsche Wegen* zie Colenbrander e.a., Schrijversprentenboek nr 28, een uitgave van het Letterkundig Museum in Den Haag uit 1989.

¹⁹⁵ Het politiek-literaire tijdschrift *Links Richten*, uitgegeven door het gelijknamige arbeiders-schrijvers-collectief, verschijnt van september 1932 tot augustus 1933. Belangrijkste redacteurs zijn Jef Last, Freek van Leeuwen en Maurits Dekker. Ook Theun de Vries en Joris Ivens leveren af en toe een bijdrage. De fotocollage op het omslag van het eerste nummer is van Paul Schuitema. De redactie probeert literatuur en socialisme met elkaar te verbinden. “Onze kunst kent slechts een wet: Verzet.” Ze wil kunst gebruiken “als een wapen in de klassenstrijd in dienst van de proletarische beweging”. De uitgeverij Links Richten bestond reeds eerder en had als doel goedkope bundels revolutionair-proletarische literatuur onder de massa te brengen. Anton van Duinkerken bespreekt in een uitvoerige bijdrage van tien bladzijden een aantal van deze bundels in *De Gemeenschap* van april 1932. Over het algemeen kritisch, maar hier en daar ook met sympathie en waardering, o.a. voor sommige verzen van Freek van Leeuwen en Geert van Oorschot. Op het tijdschrift *Links Richten* wordt in de korte periode van zijn bestaan in *De Gemeenschap* niet gereageerd. Later publiceren medewerkers van *Links Richten* in *De Gemeenschap*. Van Freek van Leeuwen worden in het decembernummer van 1937 twee gedichten afgedrukt, waarvan het gedicht ‘Kerstmis’ op blz. 589 duidelijke verwijzingen bevat anti Franco en zijn rol in de Spaanse Burgeroorlog. Jef Last wordt eind jaren dertig medewerker van het katholieke tijdschrift. Net als Albert Helman strijdt hij in de Spaanse Burgeroorlog aan republikeinse zijde en vertaalt hij voor het *Gemeenschap*-nummer van september 1938 verzen van revolutionaire Spaanse dichters. In de jaren daarna worden ook regelmatig eigen gedichten van hem gepubliceerd. Zie voor *Links Richten* Mooij 1973, blz 283-304.

¹⁹⁶ Zie ‘Gedachten over architectuur’ in *De Gemeenschap* april 1925 en augustus/september 1925.

¹⁹⁷ In het eerste nummer van *Roeping* van oktober 1922, zie Van de Haterd 2004, blz. 31-32.

¹⁹⁸ Helman 1978, blz. 58.

¹⁹⁹ Zie Helman 1978, blz. 62. Helman licht deze technische redenen niet toe.

²⁰⁰ Kuyle aan Ter Braak, zie Bijvoet e.a. 1986, blz. 27. In het bijschrift bij deze brief spreken Bijvoet e.a. (onder wie Sjoerd van Faassen) over een fusieplan tussen *Nu*, *De Vrije Bladen* en *De Gemeenschap*. De eerste zin van de brief zou zo inderdaad geïnterpreteerd kunnen worden. Van Faassen en Chen 2007, blz.22 gaan echter, overigens zonder naar de eerdere verklaring uit 1986 te verwijzen, uit van de interpretatie dat de brief van Ter Braak enerzijds *Nu* betreft, anderzijds om een fusieplan tussen DVB en DG gaat. Deze laatste interpretatie lijkt mij de juiste gezien het feit dat de verhoudingen tussen *Nu* en de *DVB/DG* juist in deze fase behoorlijk getroubleerd waren (zie hoofdstuk 7.7).

²⁰¹ Zie voor deze anti-Nu actie hoofdstuk 7.7

²⁰² Helman 1978, blz. 62.

²⁰³ Zie voor een portret van leven en werk, toegespitst op zijn betekenis voor tijdschrift en uitgeverij *De Gemeenschap*, het hoofdstuk ‘Anton van Duinkerken’ in Van de Haterd 2004, blz. 219-229. Zie daar ook andere literatuurverwijzingen voor Van Duinkerken.

- ²⁰⁴ Afgedrukt in *De Gemeenschap* 1927, nummer 10-11, blz. 325-328.
- ²⁰⁵ Van Duinkerken 1964, blz. 296.
- ²⁰⁶ Zie ook Sanders 2003, blz. 36 met een aantal voorbeelden van scheldkanonnades van *Roeping* richting *De Gemeenschap*.
- ²⁰⁷ In november 2007 verscheen Van Faassen en Chen 2007, waarin het ontwerp van het fusieplan kort besproken wordt. “Die fusie leek voornamelijk ingegeven door economische motieven, want in literair opzicht spoorden de twee tijdschriften niet”, schrijft Van Faassen op blz. 20. Dat laatste mag tijdens de jaren dat Moller hoofdredacteur was, waar zijn, sinds Knuvelder de leiding van *Roeping* in oktober 1926 overgenomen had, lagen de beide tijdschriften inhoudelijk veel dichter bij elkaar, zowel met betrekking tot het redactionele beleid (ook in *Roeping* aandacht voor politiek-maatschappelijke onderwerpen), als in bladformule (aandacht voor buitenlandse literatuur en voor de eerste keer een ‘Kroniek’).
- ²⁰⁸ Van Faassen 2007, blz. 20 dateert het programma in 1930, maar ik denk dat dat iets te laat is gezien de felle reacties richting *De Gemeenschap*-medewerkers vanuit het *Roeping*-kamp begin 1930.
- ²⁰⁹ Zie Sanders 2002, blz. 313.
- ²¹⁰ Bericht in het *Utrechts Dagblad* van 20 januari 1930, geciteerd bij Sanders 2002, blz. 284-285.
- ²¹¹ In mijn archief bevinden zich enkele uitnodigingen voor deze exposities van Gemeenschap-boeken en lezingen door Gemeenschap-medewerkers.
- ²¹² Zie ook Michaël 1986, blz. 155-156 die overigens, ten onrechte, 1928 vermeldt als instellingsjaar.
- ²¹³ Vouwblad van Ecomité met alle namen aanwezig in Letterkundig Museum Den Haag, archief De Gemeenschap.
- ²¹⁴ Wegens gebrek aan geld in verband met de economische crisis is de prijs vanaf 1931 niet meer uitgereikt.
- ²¹⁵ In werkelijkheid waren vooral de financiële problemen op dat moment nog allerminst opgelost. Zie paragraaf 7.10.
- ²¹⁶ Zie Van de Haterd 2004, blz. 37.
- ²¹⁷ Zie Van de Haterd 2004, blz. 164 voor enkele uitspraken van Theun de Vries hierover, Goedegebuure 1981, blz. 42, 202-203, 212-215 en 303-308 en Goedegebuure 1999, blz. 194-200.
- ²¹⁸ Zie Carel Peeters ‘Ter Braak en het fascisme’, in *Muza* 1966, nr. 5/6, blz 118-122.
- ²¹⁹ Brief van Henri Bruning aan E. Koers, 28-7-1976, privé-archief R. Bruning, geciteerd naar Kieft 2006, blz. 39.
- ²²⁰ Zie Van Breukelen 1994.
- ²²¹ Zie ook Van Dijk 2006, blz. 140-141. Nel van Dijk doet hierin verslag van haar onderzoek naar de kunstkritiek in de Nederlandse dagbladpers tijdens het interbellum. Zij beschrijft dat Van Duinkerken als literatuurcriticus op de kunstredactie van het katholieke dagblad *De Tijd* naar eigen zeggen weinig last had van de censor, maar Polman 2000, blz. 42 schrijft dat Van Duinkerken “vanaf het begin tot het eind argwanend in de gaten gehouden werd door de bedrijfsleiding en haar lastgevers.” Concrete voorbeelden van censuur noemt zij echter niet. Zij meldt alleen dat de deken van Amsterdam, monseigneur van Noort, een van de commissarissen van *De Tijd*, in 1932 kritiek leverde op zijn artikelen. Ook kunstredacteur Jan Nieuwenhuis van het andere grote katholieke dagblad *De Maasbode* genoot naar eigen zeggen grote vrijheid met betrekking tot wie en wat hij in de krant wilde publiceren. Hij herinnert zich maar één incident met betrekking tot censuur waarbij Lou Lichtveld ontslagen werd als muziekcriticus van de krant vanwege een de hoofdredacteur, de priester-historicus J.H.J.M. Witlox, onwelgevallige recensie en een dito verhaal in het kerstnummer van 1930.
- ²²² Engelman 1966, blz. 34.
- ²²³ In 1929 is er nog geen sprake van preventieve censuur zoals een jaar later, na de Nolens-affaire, wel het geval is. Er verscheen nooit een ‘nihil obstat’ in het colofon van het tijdschrift, wel de waarschuwing “dat *De Gemeenschap* niet bedoeld is als lectuur voor minder rijperen in levenservaring.”
- ²²⁴ Zie voor een beschrijving van het conflict met de censor Engelman 1966, blz. 26-43 en Van Faassen 1989, blz. 70-80.
- ²²⁵ *De droom van Nolens en de gevolgen*, losse bijlage bij *De Gemeenschap* van maart 1930 maar ook als aparte brochure te koop. Ook dit vlugschrift wordt door de censor verboden, maar het is dan al op de post. De redactie biedt achteraf haar verontschuldigen aan en stopt de losse verkoop van de brochure.
- ²²⁶ Helman 1978, blz. 65.
- ²²⁷ Zie voor een korte beschrijving Van de Haterd 2004, blz. 320.
- ²²⁸ Helman 1978, blz. 65-66.
- ²²⁹ Zie hiervoor Van de Haterd 2004, blz.146.
- ²³⁰ Waaronder het verhaal *Werkverschaffing* van Albert Kuyle. Zie Helman 1978, blz. 67.
- ²³¹ Zie Van de Haterd 2004, blz. 82.
- ²³² Zie Engelman 1966, blz. 41-42.
- ²³³ Zie voor Ter Braak en *De Gemeenschap* ook Van de Haterd 2004, blz. 49-50 en 317.
- ²³⁴ Menno ter Braak ‘Waarom kettters?’ in *De Vrije Bladen*, jaargang 7, nummer 10, oktober 1930, blz. 284-290.

-
- ²³⁵ “Zij” verwijst naar de in de zin daarvoor genoemde medewerkers van het tijdschrift *De Gemeenschap*.
- ²³⁶ Brief in Letterkundig Museum Den Haag, collectie De Gemeenschap.
- ²³⁷ Jan Engelman aan de redactie van *De Gemeenschap*. Geciteerd naar Van Faassen en Chen 2007. Deze brief is slechts als minuut overgeleverd, zodat de kans bestaat dat de uiteindelijk verzonden versie afwijkt van de hier geciteerde.
- ²³⁸ Jan Engelman ‘Aveuglement du coeur’ in *De Vrije Bladen*, jaargang 7, nr. 11, november 1930, blz. 305-315.
- ²³⁹ Overigens kwam Van Duinkerken er indirect nog wel op terug in het tegen Ter Braak gerichte hoofdstuk ‘De keisteen en de stroom’ in zijn boek *Katholiek verzet* uit 1932.
- ²⁴⁰ Zie voor citaten uit deze brief Van Faassen en Chen 2007, blz. 24.
- ²⁴¹ Zie voor de beschrijving van het conflict rondom Engelmans artikel in *De Vrije Bladen* ook Sanders 2002, blz. 304-305.
- ²⁴² C. Vos aan Jan Engelman in een brief van 2 december 1930, Letterkundig Museum Den Haag, zie ook Bijvoet 1986 e.a., blz. 47.
- ²⁴³ Engelman 1966, blz. 34 en 41.
- ²⁴⁴ Ruiter en Smulders 1996, blz. 252.
- ²⁴⁵ Ook Timmer-van Eunen (2007, blz. 154) vermeldt deze aanleiding niet in haar dissertatie over de kunstkritiek van Jan Engelman. Dit is temeer vreemd omdat zij uitgebreid ingaat op de relatie tussen Jan Engelman en Menno ter Braak.
- ²⁴⁶ ‘Het onderhavige geval’ betrof de novelle *Werkverschaffing* van Kuyle. Mogelijk deelden de andere redacteuren het standpunt van Helman en De Graaff niet omdat de novelle uiteindelijk wel geplaatst was in het kerstnummer van 1931, ook al was dit niet de bedoeling van de censor. Zie Helman 1978, blz. 67.
- ²⁴⁷ Zie voor een portret van Coolen en zijn relatie met *De Gemeenschap* Van de Haterd 2004, blz. 231-240. Zie daar ook andere literatuurverwijzingen voor Coolen.
- ²⁴⁸ Dit blijkt uit een brief van Coolen aan Van Duinkerken van 13 januari 1932. Brief in bezit van het Letterkundig Museum, collectie Coolen.
- ²⁴⁹ De briefwisseling tussen Engelman en Van Duinkerken van 16, 17 en 18 augustus 1932 bevindt zich in het Letterkundig Museum in Den Haag en is geciteerd naar Van Faassen en Chen 2007, blz. 76-83.
- ²⁵⁰ Zie Van Faassen en Chen 2007, blz. 86 en 89.
- ²⁵¹ Zie hiervoor Joosten 1982, blz. 181-184.
- ²⁵² Zie Henk Kuitenbrouwer in ‘Hagel’ van april 1933 en in “Gezuiverd of Ontzield?” van juli 1933, blz. 314-317.
- ²⁵³ Anton van Duinkerken in ‘Forum of Areopaag?’ in *De Gemeenschap* van oktober 1933, blz. 482-490.
- ²⁵⁴ Zie Van Faassen 1999 en Van der Plas 2000, blz. 192-195.
- ²⁵⁵ Van Duinkerken was verontwaardigd over het feit dat hij en Coolen tien bladzijden kopij van het oktobernummer niet gezien hadden en dus niet hadden kunnen beoordelen. Zie voor de details van dit conflict Bijvoet e.a. 1986 blz. 60-63 en Van Faassen 1999.
- ²⁵⁶ De brieven van Van Duinkerken en de antwoorden van Van Oosten bevinden zich in het Van Duinkerken-archief van het Letterkundig Museum te Den Haag. Zie Van Faassen 1999, document 1-4.
- ²⁵⁷ Zie de brieven van Jan Engelman aan Louis de Bourbon d.d. 26 en 28 september 1933, 26 oktober 1933 en 10 november 1933 in het archief van het Letterkundig Museum in Den Haag. Zie ook Van Faassen en Chen 2007, blz. 112-114 en 121, 123 en 124. *De Vrije Bladen* was in 1931 opgehouden te bestaan als tijdschrift (het bestond alleen nog in cahier-vorm, telkens gewijd aan één onderwerp), er was dus mogelijk sprake van reactivering van de tijdschriftfunctie, een tijdschrift dat, indien geleid door Engelman, voor *De Gemeenschap* een geduchte concurrent zou zijn.
- ²⁵⁸ Zie ook Van de Haterd 2004, blz. 317.
- ²⁵⁹ Het literaire maandblad *Het Venster* verschijnt voor het eerst in juli 1931 onder redactie van Louis de Bourbon, Jan Gin, Man Arnet en Huub van der Grinten. Laatstgenoemde is ook de uitgever. Alle vier studeren ze in Nijmegen en zijn ze redacteur of medewerker van het studentenblad *Vox Carolina*. Uitgeverij Het Venster uit het Brabantse Asten publiceert ook boeken. Het tijdschrift baseert zich niet op een sociaal of politiek programma. Ook al bestaat de redactie voornamelijk uit katholieke jongeren, *Het Venster* wil zich niet als katholiek blad afficheren. In de verantwoording bij het eerste nummer verzet de redactie zich er juist tegen “in de veilig-afgesloten ranch van een bepaald program bijeengedreven” te worden. Het enige selectiecriteria vormt de literaire kwaliteit van proza en poëzie. De redactie kiest daarbij steeds voor vernieuwing: literaire experimenten, zowel naar inhoud als naar vorm, genieten de voorkeur. Als Louis de Bourbon in 1933 na onenigheid met Huub van der Grinten overstapt naar de redactie van *Roeping* en een jaar later naar *De Gemeenschap*, haalt Van der Grinten o.a. Paul Vlemminx, die eerder aan *De Gemeenschap* meewerkte, in de redactie van *Het Venster*, dat nog tot 1936 blijft bestaan. Zie Bakker 1985, blz. 180-185.

---

²⁶⁰ Citaat uit een ongedateerde brief van Louis de Bourbon aan de uitgever Sander Stols, geciteerd bij Van Dijk 1992, blz. 343. De brief moet ongeveer van eind 1932, begin 1933 zijn, gezien het feit dat De Bourbon nog maar net in de redactie van *Roeping* heeft plaatsgenomen.

²⁶¹ Ad. Sassen (1906-1942) was een eveneens in Utrecht woonachtige vertrouweling van Albert Kuyle, die reeds enige bijdragen aan *De Gemeenschap* geleverd had. Kuyle had hem een aantal weken eerder voorgedragen als redactielid, maar deze voordracht was door Van Duinkerken, zeer tegen de zin van Kuyle, geblokkeerd. Wanneer Kuyle in 1934 *De Nieuwe Gemeenschap* opricht, vindt hij Ad. Sassen aan zijn zijde. Samen met Kuyle sluit hij zich najaar 1935 aan bij Zwart Front. Later is Sassen ook overtuigd lid van het Nationaal Front en van de NSB. Als vrijwilliger sneuvelt hij in 1942 aan het Oostfront.

²⁶² Van Oosten woonde in Delft en had minder regelmatig contact met de *Gemeenschap*-bent dan de Utrechtse leden.

²⁶³ Zie Van Faassen 1999, document 6.

²⁶⁴ Zie voor een kopie van deze brief Bijvoet e.a. 1986, blz. 60.

²⁶⁵ Zie voor een beschrijving van dit tijdschrift hoofdstuk 3.2 van Van de Haterd 2004.

²⁶⁶ Ruiter en Smulders 1996, blz. 253-254.

²⁶⁷ Zie Van Faassen 1999, document 21.

²⁶⁸ Zie notulen van 21 december 1933. Letterkundig Museum Den Haag Archief De Gemeenschap G2744. Van Oosten ontvangt een vergoeding van 200 gulden per jaar. Het honorarium voor de auteurs blijft 2 gulden per pagina "zoals tot dusverre".

²⁶⁹ Uit de notulen blijkt dat Van Duinkerken, Engelman en Vos verantwoordelijk zijn voor de opmaak (zie notulen van 24 februari 1934). Vos krijgt het mandaat om op het laatste moment iets te wijzigen indien noodzakelijk. Als Van Duinkerken afwezig is, zit Vos voor. Op 8 januari 1935 wordt besloten dat Vos en Engelman de proefdrukken controleren "met het oog op het typografisch uiterlijk van elk nummer". Getuige brieven van Vos aan Engelman d.d. 5-2-1936 en 21-5-1937 is het Engelman die van de illustrators steeds tekeningen los moet zien te krijgen. De inbreng van Coolen en De Bourbon is veel geringer. Coolen is in de periode 1934-1937 meestal wel aanwezig, daarna veel minder. De Bourbon zit in de periode januari 1936 tot september 1939 in Nederlands-Indië, daarvoor en daarna is hij meestal wel aanwezig. Gemiddeld worden elke vergadering zo'n 60-70 stuks kopij besproken. Over de illustraties wordt zelden of nooit iets gezegd, zelfs niet over de omslagen, althans er wordt niets over genotuleerd.

²⁷⁰ In *De Nieuwe Gemeenschap*, januari 1934, blz. 47-57.

²⁷¹ Zie Kieft 2006, blz. 206-208.

²⁷² Uitnodigingen voor dit soort bijeenkomsten aanwezig in het Gemeenschap-archief in het Letterkundig Museum. Zie ook notulen van de redactievergadering van 9 april 1935. Zie ook Van Faassen en Chen 2007, blz. 233.

²⁷³ Brief aanwezig in het archief van de Stichting Jan Vercammen in Brugge. Afgedrukt in Bijvoet e.a. 1986, blz. 70. Zie voor *De Tijdstroom* Brems 2003.

²⁷⁴ Zie voor de relatie van Marnix Gijsen en *De Gemeenschap* Van Faassen, *De Vlaamse Gids* 1997.

²⁷⁵ De polemiek met *Forum* en vooral met Ter Braak gaat met name over het al of niet claimen van een 'Katholieke Waarheid' en de discussie zet zich ook voort als *Forum* eind 1935 ophoudt te bestaan. Zie o.a. de afleveringen april 1932, juli 1933, oktober 1933, april 1934, juli/aug. 1935, nov. 1935, juni 1937, jan. 1939 en okt. 1939 van *De Gemeenschap*.

²⁷⁶ Zie voor de kwantitatieve onderbouwing tabel 3.1.

²⁷⁷ Dit gedicht werd gepubliceerd op 9 december 1935 op de voorpagina van dagblad *De Tijd*.

²⁷⁸ Van Duinkerken schreef het tweede nummer in de eerste reeks van Waakzaamheid-brochures over de onverenigbaarheid van katholicisme en nationaal-socialisme. Onder druk van de bisschoppen moest hij het comité overigens verlaten, toen een aantal communisten toetrad. Samenwerking met hen lag gevoelig in de katholieke kerk.

²⁷⁹ Zie ook hoofdstuk 1.2.5.

²⁸⁰ Zie Van Faassen, *De Parelduiker* 1997. Zie voor een uitwerking van deze aandacht in *De Gemeenschap* voor de Spaanse burgeroorlog hoofdstuk 4.5.4.

²⁸¹ De laatste vergadering die door Van Oosten genotuleerd is en waarvan de notulen bewaard gebleven zijn.

²⁸² Hoewel er in de eerste twee jaren van de oorlog nog geen sprake was van officiële Duitse censuur en controle, moesten uitgevers en schrijvers toch behoorlijk oppassen met hun publicaties. Het in november 1940 opgerichte Departement van Volksvoorlichting en Kunsten dat onder Duitse supervisie gesteld was en onder leiding stond van de filosoof, kunsthistoricus en NSB-er Tobie Goedewaagen, had als opdracht te waken over de media. De belangrijkste functies in deze organisatie waren in handen van NSB-ers die het als hun taak zagen Nederlandse kranten en tijdschriften na te lezen op anti-Duitse teksten en illustraties en vondsten door te geven aan de Duitse bezetter. Zie Mulder 1978, 159-177.

²⁸³ Zie voor meer informatie over dit laatste nummer Van de Haterd 2004, blz. 40, noot 53.

---

²⁸⁴ Dit gebeurt in een brief aan het Generaaldirektorium für das Niederländische Polizeiwesen in Den Haag van SS-Standartenführer und Oberst der Polizei Dr. Harster, gedateerd 20 oktober 1941. Het tijdschrift *De Gemeenschap* wordt daarin “mit sofortiger Wirkung bis auf weiteres verboten.” Brief aanwezig in het Nationaal Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), collectie 100a, 16d.

²⁸⁵ Voor de definitie van algemeen cultureel tijdschrift sluit ik aan bij de studies van Gert-Jan Johannes en van Marita Mathijssen. Mathijssen 2004, blz. 149 onderscheidt zes groepen tijdschriften waarvan de eerste groep gevormd wordt door de “recenserende culturele tijdschriften met literaire bijdragen”. Cultuur moet dan breed gezien worden: ook natuurwetenschappelijke kritieken en studies vonden een plaats in deze bladen. Johannes noemt dit in zijn studie *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1830* uit 1995 “algemeen-culturele tijdschriften”.

²⁸⁶ Voor de definitie van (verandering van) bladformule sluit ik aan bij Van den Berg 2003, blz. 18-22.

²⁸⁷ Ook niet-katholieke auteurs als Slauerhoff, Revis, Bordewijk, Ter Braak, Den Doolaard, Nijhoff, Achterberg en Bloem zijn later korte of langere tijd medewerker van *De Gemeenschap* geweest. De eerste vijf schrijvers hebben ook een of meer boeken bij uitgeverij De Gemeenschap gepubliceerd.

²⁸⁸ Voor de definities van aard en functie sluit ik aan bij Oversteegen 1969, blz. 2.

²⁸⁹ Zie voor een overzicht van enkele besprekingen Hans Anten in Schenkeveld-van der Dussen 1993, blz 669-676.

²⁹⁰ Deze database ligt ter inzage in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

²⁹¹ Zie voor een overzicht van deze 177 afleveringen bijlage III.

²⁹² Zie Boyens 1994, blz. 87.

²⁹³ Respectievelijk gepubliceerd in de afleveringen van april en mei/juni 1932.

²⁹⁴ De novelle *Werkverschaffing* wordt voorgepubliceerd in *De Gemeenschap* van november/dec. 1931. De reden voor de ingreep van de censor wordt niet vermeld, maar heeft waarschijnlijk met de politiek-maatschappelijke strekking van de tekst te maken. Deze ingreep is vrijwel zeker de verklaring voor het feit dat de novelle in slechts 100 exemplaren met een titelbladillustratie van Lambert Simon in eigen beheer uitgegeven is in 1931. Geen enkele katholieke uitgeverij wilde er waarschijnlijk haar vingers aan branden. Voor Helman en De Graaff vormde deze affaire de directe aanleiding voor hun vertrek uit de redactie.

²⁹⁵ Van Dijk in Dorleijn en Van Rees, 2006, blz. 131.

²⁹⁶ Ook in vergelijking met andere bladen besteedt *De Gemeenschap* veel aandacht aan poëzie. Mosheuvel heeft in Mooijman 1969, blz. 12 het aantal pagina's poëzie geteld in *Forum* in de periode 1932-1935. Hij komt dan gemiddeld op 11,3% van het aantal bladzijden per jaargang. Voor *Roeping* scoort hij in dezelfde periode 8,4%, voor *De Gids* 4,6%, voor *De Gemeenschap* 14%. Alleen *Opwaartsche Wegen* scoort nog hoger: 15,3% .

²⁹⁷ In vergelijking met andere bladen ruimt *De Gemeenschap* een gemiddeld aantal bladzijden in voor verhalend proza. Mosheuvel heeft in Mooijman 1969, blz. 12 het aantal pagina's verhalend proza geteld en kwam in de periode 1932-1935 voor *De Gemeenschap* op 18,7% van het aantal bladzijden per jaargang. Voor *Forum* op maar liefst 48,8%. Voor *Roeping* scoort hij in dezelfde periode slechts 5%, voor *De Gids* 23% en voor *Opwaartsche Wegen* 24,4%.

²⁹⁸ Zie voor Kuyle als schrijver van short stories en voor zijn belangstelling voor de literatuur van de nieuwe zakelijkheid Van de Haterd 2004, blz. 91-92, waar ook in dit verband relevante citaten van H. Marsman, Jan Campert en Kuyle zelf opgenomen zijn.

²⁹⁹ Engelman 1966, blz. 33. Zie voor het plan voor een nieuw tijdschrift hoofdstuk 2.5.

³⁰⁰ Hendrik Andriessen (Haarlem 1892 – Heemstede 1981); studeerde compositie en orgel aan het Amsterdams Conservatorium. Hij was organist en componist van vooral orgelwerk en kerkmuziek. In 1925 verscheen van hem bij uitgeverij De Gemeenschap de kleine compositie *Jesu nostra redemptio*. Tussen 1926 en 1937 schreef hij onregelmatig stukken in *De Gemeenschap*, met name over eigentijdse kerkmuziek. Het gaat om tien bijdragen van in totaal bijna 40 bladzijden, waaronder twee langere essays, die beide handelen over de door hem zeer bewonderde Bossche componist Alphons Diepenbrock. Hij stond bekend als orgel improvisator en droeg bij aan de vernieuwing van de Nederlandse kerkmuziek. Zijn muzikale idioom was georiënteerd op de Franse muziek. Zie Paap 1972 en B. Kahmann in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 3, Den Haag 1989.

³⁰¹ Dr. A.C. Ramselaar was een van de kapelaans van de Kathedraal in Utrecht. Hij had in Rome muziek gestudeerd en was een uitnemend kenner van de kerkmuzikale cultuur. Zie Paap 1972, blz. 88.

³⁰² Wouter Paap (Utrecht 7 mei 1908 – Baarn 7 oktober 1981); ontving zijn opleiding als pianist in Utrecht op de Toonkunst Muziekschool (thans Conservatorium). Als componist was hij autodidact. Op twintigjarige leeftijd begon hij muziekkritieken te schrijven in het *Utrechts Dagblad*. Daarnaast verzorgde hij de Utrechtse muziekcorrespondentie voor enige landelijke dagbladen en was hij muziekredacteur van het weekblad *De Nieuwe Eeuw*. Tussen 1934 en 1940 was hij als muziekmedewerker eveneens verbonden aan *De Gemeenschap*. Hij schreef een aantal muziekrecensies, met name voor de rubriek ‘Kroniek’. In 1936 gaf uitgeverij De Gemeenschap van zijn hand een biografie uit over de Oostenrijkse componist Anton Bruckner.

Zijn grote culturele belangstelling zorgde ervoor dat hij veel contacten had in het Utrechtse literaire en muzikale leven. Veel schrijvers, kunstenaars en musici behoorden tot zijn vriendenkring. Hij schreef er twee boeken over met talloze persoonlijke herinneringen: *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen* (1970) en *Muziekleven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen* (1972).

Zie J.E. Spruit in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 2, Den Haag 1985.

³⁰³ Janus van Domburg (1895-1983); katholiek filmcriticus. Hield zich reeds in de jaren twintig bezig met serieuze filmkritiek. Pleitbezorger van de artistiek verantwoorde film en promotor van de avant-garde film. Schreef recensies voor o.a. *De Nieuwe Eeuw* en dagblad *De Tijd*. Via vriend en collega Anton van Duinkerken raakt hij eind jaren twintig betrokken bij *De Gemeenschap*. Onder het pseudoniem Close-up schrijft hij tientallen filmrecensies voor het blad. Zie P. Slot 'Janus van Domburg (1895-1983). Filmpaus in Nederland'

In: Dibbets K. e.a. *Jaarboek Mediageschiedenis*, nr. 6, Amsterdam 1995, blz. 98-111.

³⁰⁴ Document aanwezig in het Gemeenschap-archief in het Letterkundig Museum in Den Haag.

³⁰⁵ Het is dan ook niet toevallig dat Jan Engelman in de eerste en tweede jaargang de auteur is die kwantitatief het meeste bijdraagt aan *De Gemeenschap* met respectievelijk 14% en 13% van de teksten.

³⁰⁶ Helman, 1978, blz. 14.

³⁰⁷ Van Dijk 2006, blz. 130.

³⁰⁸ Met dank aan Hans Rikken die in zijn toespraak bij de presentatie van het boek *Om hart en vurigheid* en de opening van de gelijknamige tentoonstelling over *De Gemeenschap* op 4 september 2004 in Museum De Wieger in Deurne op dit 'mannelijke' aspect van het tijdschrift wees.

³⁰⁹ Zie Bakker 1985, respectievelijk op blz. 141, 160 en 177.

³¹⁰ Het precieze aantal is moeilijk vast te stellen door het veelvuldig gebruik van pseudoniemen en initialen en door veel anonieme stukken.

³¹¹ In de periode 1925-1930 wordt in de rubriek 'Kroniek' gemiddeld 30 bladzijden per jaargang over kunst geschreven en 16 over literatuur.

³¹² Van Dijk 2006, blz. 131 constateert op basis van kwantitatief onderzoek van Van Vree dat onderzochte kranten als *De Maasbode*, *Het Volk* en *de NRC* daaraan behoorlijk aandacht geven.

³¹³ In de periode 1934-1941 staan er in de rubrieken 'Kroniek' en 'Hagel' opgeteld gemiddeld per jaargang 57 bladzijden over politiek-maatschappelijke onderwerpen en 18 over religie/levensbeschouwing, terwijl dat in de periode daarvoor respectievelijk 32 en 1 was. Daar staat tegenover dat het aantal 'brede' teksten in de periode 1931-1933 veel groter was dan in de derde periode, waardoor het totaal in tabel 3.4 gelijk uitkomt.

³¹⁴ Helman 1978, blz. 62.

³¹⁵ In de praktijk is dit ook gebleken. Zowel Jan Engelman als Albert Helman hebben in het begin van de oorlog een tijdje moeten onderduiken omdat Albert Kuyle eerder door hen o.a. in *De Gemeenschap* geschreven anti-nationaal-socialistische teksten en ingenomen standpunten had opgerakeld in respectievelijk het Zwart Frontblad *De Weg* en in het *Algemeen Handelsblad*. Zie Joosten 1982, blz. 321 en Van de Haterd 2004, blz. 98.

³¹⁶ Bakker 1985, blz. 13 definieert het literaire tijdschrift in zijn ideale vorm als een tijdschrift dat nieuwe poëzie, nieuw proza, kritieken en beschouwingen bevat en daardoor een hechte band kan onderhouden tussen productie, kritiek en publiek. Aldus gedefinieerd is *De Gemeenschap* weliswaar een literair tijdschrift, maar het verschil met bijvoorbeeld *De Vrije Bladen* of *Forum* wordt dan niet duidelijk. *De Gemeenschap*, en hetzelfde geldt in Nederland bijvoorbeeld ook voor *De Gids*, is veel breder dan alleen literair. Op de vraag wat dit betekent voor de positionering van dergelijke bladen, voor hun functie en hun doelgroep, gaat Bakker niet in.

³¹⁷ Ik sluit hier aan bij de analyses die Mathijs Sanders gemaakt heeft van de netwerken rondom Jacques Maritain en Pieter van der Meer de Walcheren. Zie Sanders 2004 en 2006. Ook heb ik gebruikgemaakt van enkele noties uit het proefschrift van De Nooy die, veel uitvoeriger en systematischer dan ik dat gedaan heb, een netwerkanalyse heeft gemaakt van een groep literaire auteurs uit de jaren zeventig. Zie De Nooy 1993, blz. 38-39, 50-51 en 60-75.

³¹⁸ In de eerste jaargang staan 16 bijdragen van Jan Bruna in de rubrieken 'Kroniek' en 'Boekbespreking'. In de tweede jaargang nog maar een, daarna draagt hij niet meer bij. Zijn broer M. Bruna schrijft vier politiek-maatschappelijke teksten voor de rubrieken in 1925 en nog een viertal lange artikelen in de periode 1938-1941.

³¹⁹ Van Faassen en Chen 2007, blz. 54.

³²⁰ Van Faassen en Chen 2007, blz. 333.

³²¹ Zie voor de geschiedenis van de Utrechtse filmliga 1927-1931 Peeters 2007.

³²² Timmer – van Eunen 2007, blz. 223.

³²³ Dit blijkt uit een zogenaamd bruidsboek dat Vos aangeboden krijgt bij zijn huwelijk met Netty Hofland op 8 februari 1933. Dit bruidsboek, dat zich in het familie-archief bevindt bij zoon Peter Vos in Utrecht, bevat persoonlijke bijdragen van ongeveer vijftig bevriende schrijvers en beeldende kunstenaars.

³²⁴ Zie voor meer details hierover het portret van Albert Helman in Van de Haterd 2004, blz. 141-152. Zie verder Van der Meer de Walcheren 1940, blz. 320.

³²⁵ Zie De Boer 1998.

- ³²⁶ Zie voor een beschrijving van leven en werk van Charles Nypels in relatie tot *De Gemeenschap* Van de Haterd 2004, blz. 185-190.
- ³²⁷ Zie Monique Dickhaut, 'De bende van de Suisse en De Gemeenschap', *Maatstaf*, jrg. 43, 1995, nr 9-10, blz. 129 t/m 134.
- ³²⁸ Zie voor een fondslijst van Boosten en Stols Van Dijk 1992.
- ³²⁹ Zie Van Duinkerken 1964, blz. 299. In de periode 1935-1939 zal Jos Panhuysen nog een viertal langere bijdragen leveren: verhalend proza, toneel en een tweetal beschouwingen over literatuur.
- ³³⁰ Van Faassen en Chen 2007, blz. 334 en Van de Plas 2000, blz. 180.
- ³³¹ Zie ook Sanders 2003, blz. 32-33.
- ³³² Jan Engelman: 'Gerard Bruning' in *Geschenk 1933*, blz. 172.
- ³³³ Zie Knuvelde 1964, blz. 212, 214 en 290-291.
- ³³⁴ Citaat uit dezelfde brief. Zie Knuvelde 1964, blz. 212.
- ³³⁵ Zie voor een korte schets van deze tijdschriften Van de Haterd 2004, blz. 32, noot 34. Zie ook Sanders 2003, blz. 35-37.
- ³³⁶ Goedegebuure 1999, blz. 138.
- ³³⁷ Piet Oomes levert overigens pas in de periode 1935-1939 een vijftal teksten aan *De Gemeenschap* over literatuur en politiek-maatschappelijke onderwerpen.
- ³³⁸ Zie voor Filmliga hoofdstuk 7.8 onder het kopje Prisma-reeks.
- ³³⁹ Zie bijvoorbeeld zijn artikel tegen Kuyle in *De Nieuwe Eeuw* van 18 augustus 1932.
- ³⁴⁰ Zie Hogenkamp 1988.
- ³⁴¹ Jan Jacob van Geuns, Zierikzee 1893 – Amsterdam 1959. Jurist, tot zijn pensionering in 1958 griffier aan het Hof in Amsterdam. Hij schreef alleen gedichten en behoorde niet tot een bepaalde groep, een eenling die in verschillende tijdschriften publiceerde. Zie over hem: H.C. Rümke in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1960-1961*, blz. 57-61. Tussen 1929 en 1937 werden 18 gedichten van hem in *De Gemeenschap* opgenomen.
- ³⁴² Zie Carel Blotkamp 'Sinterklaasavond op Oude Gracht 341' In: *Jaarboek Letterkundig Museum*, 1995, blz. 105-116, Koot, 1995, blz. 56 en Juffermans, 1996, blz. 104.
- ³⁴³ Van Straten 1973, blz. 111.
- ³⁴⁴ Nijhoff heeft in de periode 1932-1940 vijf maal een tekst geleverd, in totaal 20 bladzijden.
- ³⁴⁵ Zie Timmer-van Eunen 2007, blz. 231.
- ³⁴⁶ Bovendien nog één gedicht in het decembernummer van 1936. In totaal dus 16 bijdragen.
- ³⁴⁷ Goedegebuure 1981, blz. 195.
- ³⁴⁸ Theun de Vries in gesprek met Lex van de Haterd op 12 februari 1999.
- ³⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Hendrik Marsman in de *NRC* van 11 mei 1929 en Anthonie Donker in de juli-augustusaflevering van 1933 van *Critisch Bulletin*: 'De Jong-katholieken in ons land kunnen zich beroemen op de beide beste short-story vertellers onder de jongere schrijvers.'
- ³⁵⁰ Zie voor de definitie van nieuwe zakelijkheid Anten 1982, blz. 107 en verder.
- ³⁵¹ Zie ook Van Bork en Laan 1986, blz. 205-207.
- ³⁵² Over de vraag of de hier genoemde romans tot de Nieuwe Zakelijkheid gerekend mogen worden, is veel wetenschappelijke discussie. Hans Anten verdedigt in zijn proefschrift op basis van normatieve kenmerken van de Nieuwe Zakelijkheid de opvatting dat dit niet het geval is (Anten 1996). Ralf Grüttemeier die de romans van Bordewijk vanuit een meer operationele invalshoek, in dit geval het gebruik van metaforen, benadert, is het met deze opvatting niet eens (Grüttemeier 1999).
- ³⁵³ Zie voor Pierre Kemp Fred van Leeuwen, *Pierre Kemp*, Schrijversprentenboek 7, Letterkundig Museum, 1961; Fernand Lodewick, *Pierre Kemp*, Grote Ontmoetingen, Gottmer, Nijmegen, 1979; *Pierre Kemp, man in het zwart, heer van het groen*, Rob Molin en Peter Morel (samenstellers), De Engelbewaarder, Amsterdam, 1980.
- ³⁵⁴ Diana van Dijk, 'A. J. D. van Oosten 1898-1969. Een dichter die zo wonderveel beloofde'. In: *Jaarboek van het Letterkundig Museum* 1995, blz. 117-132.
- ³⁵⁵ Van Duinkerken verslaat hem overigens ruim als de correctie in pagina's toegepast wordt.
- ³⁵⁶ Zie voor een overzicht van de receptie op zijn werk Van Dijk 1995, blz. 129-130.
- ³⁵⁷ Deze brief bevindt zich in het Letterkundig Museum in Den Haag, collectie A.J.D. van Oosten; geciteerd naar Van Dijk 1995, blz. 118.
- ³⁵⁸ Zie ook de advertentie voor het tijdschrift *De Gemeenschap* op het stofomslap van *Genesis* van Henri Ghéon in hoofdstuk 8.2.
- ³⁵⁹ Althans niet in de eerste vier jaargangen met Hendrik Moller als hoofdredacteur. In de vijfde jaargang onder leiding van Gerard Knuvelde dragen verschillende buitenlandse, met name Franse, auteurs teksten bij, onder wie Jacques Maritain, Max Jacob, Stanislas Fumet en Pierre Reverdy. Vanaf de zesde jaargang blijft de buitenlandse oriëntatie weer beperkt tot een enkele bijdrage.

---

³⁶⁰ Deze uitspraken over de buitenlandse inbreng in *Roeping*, *De Vrije Bladen* en *Forum* zijn gebaseerd op een globaal onderzoek van alle afleveringen van deze tijdschriften.

³⁶¹ Van Rees en Dorleijn 2006, blz. 23. Zie voor deze problematiek ook Van den Akker en Dorleijn 1999.

³⁶² Blaise Cendrars (1887-1961); geboren in Zwitserland maar in 1916 genaturaliseerd tot Fransman. Een van de leidende figuren van de Franse avant-garde net voor en na de Eerste Wereldoorlog. Publiceerde aanvankelijk vooral poëzie, waarin hij vanaf 1913 al een begin maakt met het gebruik van alledaagse gesproken taal. Experimenteert na de oorlog met een vrije versvorm en tegendraadse ritmes; maakt in zijn gedichten gebruik van reclames, namen, objecten, boektitels, gespreksflarden; breekt internationaal door in 1925 met de publicatie van zijn boek *L'or*. Vernieuwt ook het proza. Modernist. Filmische, reportageachtige stijl. Schrijft ook diverse filmscenario's. Beviend met o.a. Apollinaire, Chagall, Modigliani, Léger en Robert en Sonia Delaunay, van wie de laatste drie ook illustraties verzorgen voor zijn boeken. Leert in Parijs rond 1912 Otto van Rees kennen; ze sluiten een vriendschap die een leven lang zal duren. Raakt via Van Rees betrokken bij *De Gemeenschap*. In nummer 10-11 van 1927 wordt van hem in een vertaling van Albert Helman een vijf pagina's lange tekst gepubliceerd onder de titel 'Abc der BiosCoop'. De omslag van deze aflevering bevat een fotocollage van Germaine Krull, waarop in het midden een portret van Cendrars is opgenomen. Krijgt ook een vriendschappelijk contact met C.Vos, met wie hij veel dingen gemeen heeft, waaronder een in de oorlog opgelopen handicap, de liefde voor de drank en voor de Franse literatuur. Marsman schrijft over Cendrars in het bij uitgeverij De Gemeenschap verschenen boek *De lamp van Diogenes* dat al zijn bezwaren tegen diens "internationalisme, americanisme, cosmopolitisme en de rest als rook vervliegen" bij het lezen van zijn verhalen. Zie Willem Desmense, 'Blaise Cendrars' in *De Brakke Hond*, nummer 62, 1999.

³⁶³ Zie voor Cingria, Cocteau en Jacob de encyclopedie in Van de Haterd 2004, resp. op blz. 318, 319 en 321.

³⁶⁴ Mam ba is het pseudoniem van de Franse schrijfster Blanche Guillard. Zie Boelema en Lesparre 2005, blz. 64.

³⁶⁵ Henri Ghéon (1875 – 1944); vertrekt in 1893 naar Parijs om medicijnen te gaan studeren. Begint tegelijkertijd met het schrijven van gedichten en van kritieken over het avant-garde theater. Ontmoet in 1897 André Gide, met wie hij bevriend raakt en die gedurende bijna twintig jaar zijn literaire gids wordt. Is in 1909 een van de oprichters van *La Nouvelle Revue Française*. Raakt in de Eerste Wereldoorlog als arts aan het front in België in de ban van het katholicisme, waartoe hij zich in 1915 bekeert. Zijn bekering veroorzaakt een verwijdering van de groep rondom André Gide. Hij komt rond 1920 terecht in de kring van Jacques Maritain, waarin zich ook de bekeerlingen Jean Cocteau en Max Jacob bevinden. Ontwikkelt in de jaren na de Eerste Wereldoorlog een theaterpoëtica met als belangrijkste kenmerken een nadruk op de tekst, een sobere enscenering en een levende band met het traditionele theater. Uitgeverij De Gemeenschap publiceert in 1927 van hem de toneeltekst *Genesisius*, waarin deze kenmerken duidelijk aanwezig zijn. Schrijft een groot aantal religieuze spelen, waarmee hij een brug wil slaan tussen het katholieke drama en het grote publiek. Zie Sanders 2005 en Hélène Coste 'Henri Ghéon et le theatre', geraadpleegd via www.theses.enc.sorbonne.fr/document_21.html in oktober 2006.

³⁶⁶ Sanders 2006, blz. 303.

³⁶⁷ Zie voor een toelichting hierop Van de Haterd 2004, blz. 24-28.

³⁶⁸ Ook *Het Venster* nam later teksten van hem op. Zie jaargang 2, 1933, nummer 9.

³⁶⁹ Brief van J.A. Goris (Marnix Gijsen is zijn pseudoniem) aan Jan Vercammen, 22 september 1937, Stichting Jan Vercammen, Brugge.

³⁷⁰ Gerth Schreiner (Laubach 1892 – Blaricum 1940); studeerde theologie, literatuur en kunstgeschiedenis en volgde de toneelschool in Düsseldorf, toen hij bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog voor militaire dienst werd opgeroepen. Na de oorlog werd hij journalist bij de socialistische *Volkszeitung*. Vanwege zijn rol in de sociaal-democratische arbeidersbeweging werd hij in de nacht van 5 op 6 maart 1933 opgepakt door de SS. Hij werd zwaar mishandeld en zat vier maanden lang gevangen. Zijn broer, die lid van de NSDAP was, kreeg hem vrij, waarna hij met zijn gezin naar Nederland vluchtte. Hij vestigde zich in Amsterdam, leerde Nederlands en vond werk als persfotograaf bij het blad *Wij*. Hij beheerste de Nederlandse taal al snel zo goed dat bladen als *Het Volk*, *De Stem*, *De Gids*, *De Gemeenschap* en *Den Gulden Winckel* artikelen van hem plaatsten. In 1937 wordt door Meulenhoff van hem *Wij leven in Holland* gepubliceerd, een boek waarin hij zijn ervaringen met Nederland en de Nederlanders beschrijft en dat geïllustreerd is door de Groningse illustratrice Mies Blomsma, die hij ontmoet bij het dagblad *Het Volk* in Amsterdam, waar zij als redactrice werkte en met wie hij een relatie kreeg. Anton van Duinkerken, sinds 1936 bevriend met Schreiner, schreef er een voorwoord in. In 1938 trouwde Gerth Schreiner (zijn derde huwelijk) met Mies Blomsma. In april 1940 verhuist het echtpaar naar Blaricum. Na de inval van de Duitsers wist Schreiner wat hem als balling te wachten stond als de Duitsers hem zouden vinden. Hij besluit zijn arrestatie niet af te wachten en pleegt samen met zijn vrouw op 18 mei 1940 zelfmoord. Zij liggen begraven op de gemeentelijke begraafplaats van Blaricum, 47 en 34 jaar oud.

Zie 'Portretje van Anton van Duinkerken door Mies Blomsma' door Jeroen Brouwers in *Anton van Duinkerken 1903-1968*, Nijmegen 1983, blz. 49-55 en 'Gerth Schreiner: een dakloze ziel' van Hans Heesen en Harry Jansen in de *Amersfoortse Courant* van 6 november 2001.

---

³⁷¹ Zie voor Joseph Roth Van de Haterd 2004, blz. 328-329.

³⁷² Irmgard Keun probeert na de oorlog haar literaire activiteiten weer op te pakken. Zij leeft van journalistiek werk en teksten voor hoorspelen en cabaret. Haar romans hebben echter geen succes. Zij verarmt en raakt verslaafd aan alcohol. In 1966 wordt zij opgenomen in een psychiatrische inrichting in Bonn, waar zij tot 1972 verblijft. Daarna leidt zij een teruggetrokken leven en sterft in 1982 in Keulen. Gegevens afkomstig van de Duitse Wikipedia, op 2 mei 2007 van internet gehaald.

³⁷³ 'In de schaduw van het altaar' van Don Ramon del Valle-inclan wordt geplaatst in *De Gemeenschap* van 1934-7 en 1935-12.

³⁷⁴ Kieft 2006, blz. 388. Kieft gebruikt de biografie *Johan Brouwer. Zoeker, ziener en bezieler* van Hendrik Henrichs (Amsterdam 1989) als bron van zijn bevindingen.

³⁷⁵ Kieft 2006, blz. 249.

³⁷⁶ Kieft 2006, blz. 249. Hij baseert zich voor zijn informatie over Bergamin op de studie *José Bergamin. A critical introduction, 1920-1936* van Nigel Dennis, Toronto 1986.

³⁷⁷ László Mécs, (1895-1978); dissidente Hongaarse dichter die alleen buiten Hongarije gepubliceerd heeft, omdat hij steeds botste met fascistische en communistische machthebbers in eigen land. Uitgeverij De Gemeenschap publiceerde van hem in 1939 de poëziebundel *De oude en de nieuwe wereld* in een vertaling van Janos G. Csanyi en Karel Jan Freeland. Ook na de Tweede Wereldoorlog heeft Mécs zich altijd verzet tegen de Sovjet-controle op kunst en literatuur in Hongarije.

³⁷⁸ Het is opvallend dat het tijdschrift nauwelijks werk van Engelstalige auteurs gepubliceerd heeft. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat het onderwijs op de katholieke middelbare scholen en seminaries volledig Frans georiënteerd was.

³⁷⁹ Albert Kuyle in *De Gemeenschap*, 1929, nr. 11-12, blz. 396.

³⁸⁰ Johann Ude, 'Das eingekreiste Europa. Der einzige Weg zum Weltfrieden' in *De Gemeenschap* 1925, nr. 6.

³⁸¹ Albert Kuyle, 'De Unie van Utrecht' in drie afleveringen in *De Gemeenschap* 1925, nr. 2/3, 5 en 6.

³⁸² Zie *De Vrije Bladen*, december 1925, tweede jaargang, nummer 12, blz. 342.

³⁸³ Voor een literair tijdschrift is dit aantal vrij hoog. Zeker als je in aanmerking neemt, dat het blad in (klooster)bibliotheken door meer mensen werd gelezen. Ter vergelijking, *De Vrije Bladen* had eind 1927 100 abonnees en *Forum* had in de hele periode van zijn bestaan (1932-1935) nooit meer dan ongeveer 300 abonnees. *De Stijl* had een oplage van 200. Zie Bakker 1985, blz. 160 en blz. 177. Van *Roeping* heb ik de oplage niet kunnen achterhalen.

³⁸⁴ De bron voor cijfers over het aantal abonnees is *De Gemeenschap* zelf. Albert Kuyle had de gewoonte hierover af en toe wat informatie te geven in zijn reclames of in zijn mededelingen van de uitgever (zie bijvoorbeeld achterflap van januari 1933). Over de betrouwbaarheid van deze aantallen kan ik niets zinnigs zeggen omdat de abonnementenadministratie helaas verloren is gegaan. Na 1933 heeft er nooit meer iets over het verloop van het aantal abonnees in *De Gemeenschap* gestaan. Dat het aantal flink gedaald is, kan wel met zekerheid aangenomen worden. In 1935 is dit een van de redenen dat C. Vos als zakelijk directeur van de uitgeverij opgevolgd wordt door Henri Nelissen.

³⁸⁵ Van Faassen 2007, blz. 40 noemt 87 abonnees als beginaantal voor *De Nieuwe Gemeenschap*. Dit is onjuist, waarschijnlijk vergist hij zich met het startaantal van *De Gemeenschap* dat wel 87 is.

³⁸⁶ Volgens eigen zeggen in *De Nieuwe Gemeenschap* van mei 1934.

³⁸⁷ Van Faassen 2007 schrijft op blz. 49 van zijn inleiding dat het aantal abonnees in februari 1936 is gezakt tot circa 500. Hij schrijft dit op basis van een brief van Willem Pompe aan Anton van Duinkerken d.d. 18 februari 1936. Hoewel Pompe als voorzitter van het stichtingsbestuur een betrouwbare bron is, waag ik toch te veronderstellen dat hier een vergissing is het spel is. Een teruggang in abonnees van 1700 naar 500 in minder dan twee jaar is zeer onwaarschijnlijk. De splitsing in de redactie en de concurrentie van De Nieuwe Gemeenschap enerzijds en de economische crisis anderzijds zijn daarvoor in mijn ogen geen afdoende verklaringen. De bewaard gebleven notulen van de redactievergaderingen vanaf 1934 geven geen enkele aanwijzing voor, noch verwijzing naar een dergelijke opmerkelijke daling van het abonneebestand. Andere nieuwe concurrentie in het katholieke kamp is er niet, de weerstand van de katholieke kerk of andere instellingen is niet groter dan in eerdere jaren en ook anderszins kan ik geen verklaringen bedenken die een dergelijk dramatisch abonneeverlies kunnen verklaren. Ook het regelmatige aanbod van de jaargangen 1936-1941 van *De Gemeenschap* op de antiquarische markt heden ten dage doet niet veronderstellen dat het tijdschrift in die periode in een veel kleinere oplage gedrukt is. Verzamelaars zijn vrijwel altijd in het bezit van de latere jaargangen en missen vaak (exemplaren van) de eerste vijf jaargangen.

³⁸⁸ Zekerheid heb ik hierover niet kunnen verkrijgen. In het archief van het Letterkundig Museum in Den Haag heb ik geen rekeningen of andere correspondentie gevonden waaruit blijkt dat Foreholte inderdaad de drukker is. Ook Bijvoet 1988 levert geen uitsluitsel. Toch is het bijna niet anders mogelijk. Welke uitgeverij had het geld om in de crisisjaren onafgebroken te adverteren in *De Gemeenschap*? En dan ook nog op de duurste plek van het tijdschrift, namelijk op de altijd in het oog vallende achterkant van het omslag.

---

³⁸⁹ Zie meer hierover in hoofdstuk 7.10.

³⁹⁰ Zie Van de Haterd 2004, blz. 186 en Van Laar 1986.

³⁹¹ In nummer 8 van 1930 staat een advertentie van de Deutscher Brücke-Verlag, een uitgeverij uit Duisburg. Zie voor de internationale oriëntatie van *De Gemeenschap* de paragrafen 4.5, 6.6, 8.7 en 9.5.

³⁹² Een uitzondering vormt het zogenaamde Zuid-Limburgnummer van augustus-september 1930 met 14 advertenties van Limburgse ondernemers, maar dat was eenmalig en ging niet om vaste adverteerders.

³⁹³ Aanwezig in het archief van het Letterkundig Museum in Den Haag, archief *De Gemeenschap*, signatuur G. 2744, map R2.

³⁹⁴ Zie voor een afbeelding Van de Haterd 2004, blz. 117.

³⁹⁵ Aanwezig in het archief van Lex van de Haterd.

³⁹⁶ Aanwezig in het archief van Lex van de Haterd.

³⁹⁷ Aanwezig in het archief van Lex van de Haterd.

³⁹⁸ De vader van Albert Kuyle heeft met zijn biljartfabriekje De Prins twee keer geadverteerd in *De Gemeenschap*, nl. in het 1^e en 2^e nummer van 1925.

³⁹⁹ Zie voor beeldmateriaal behorend bij dit hoofdstuk Van de Haterd 2004. Dat boek bevat bijna tweehonderd illustraties uit *De Gemeenschap* in zwart-wit en een kleurkatern van 16 pagina's op blz. 241-257. Zie verder de publicatieversie van dit proefschrift (In de Knipscheer, Haarlem 2008) waarin opnieuw bijna 200 illustraties afgebeeld zijn.

⁴⁰⁰ Zie Helman 1978, blz. 76-77, Bijvoet e.a. 1986, blz. 3 en Van Rosmalen in Van Laar 1986, blz. 21. Helman zet het adviseerschap in Van Laar 1986 al wat beter in de tijd op blz. 47-50.

⁴⁰¹ Een aantal jaren later ontwerpt Nypels twee keer een omslag: voor het mei- en julinummer van 1933. Aan beide covers is te zien dat Nypels het uitbundige van zijn vormgeving in de jaren twintig achter zich gelaten heeft. Onder invloed van de nieuwe zakelijkheid in de kunst worden ook zijn ontwerpen soberder. Bij de twee omslagen gaat het om eenvoudige, strak vormgegeven letterontwerpen. In de jaargangen 1934-1936 is van zes omslagen niet bekend wie de ontwerper is (zie bijlage III). Gezien het feit dat het om eenzelfde zakelijke, functionele vormgeving gaat, zouden een of meer van deze ontwerpen van Nypels kunnen zijn, maar het colofon geeft hierover geen duidelijkheid.

⁴⁰² Severens 1999, blz. 91.

⁴⁰³ Zie voor een overzicht van alle tijdschriftafleveringen met ontwerper van het omslag bijlage III.

⁴⁰⁴ In het archief van het Letterkundig Museum te Den Haag bevinden zich alleen de notulen van januari 1934 tot augustus 1939 als Ab van Oosten redactiesecretaris is. De notulen van de periode 1925-1933 en september 1939-oktober 1941 mogen als verloren gegaan beschouwd worden. Uit de in het archief aanwezige notulen blijkt dat er door de redactie slechts zelden over de omslagen, de illustraties of de typografie gesproken wordt. Er is geen reden om aan te nemen dat het in de periode daarvoor of daarna anders ging.

⁴⁰⁵ Op blz. 3 van het januarinummer van 1928 wordt de directeur/uitgever Louis Kuitenbrouwer voor het eerst als zodanig genoemd in *De Gemeenschap* zelf. Daarbij wordt hij ook verantwoordelijk gesteld voor "de illustraties, annonces en uitgave" van het tijdschrift.

⁴⁰⁶ *Roeping* had ongeveer hetzelfde formaat, *De Vrije Bladen* was in de eerste jaren een stuk kleiner (21 x 15 cm), maar schakelde later ook op hetzelfde formaat over.

⁴⁰⁷ Zie het *Gemeenschap*-archief in het Letterkundig Museum in Den Haag.

⁴⁰⁸ De brieven van Eijck aan uitgever De Gemeenschap bevinden zich in de collectie Charles Eijck, signatuur E4525, van het Letterkundig Museum in Den Haag.

⁴⁰⁹ Timmer-van Eunen 2007, blz. 44.

⁴¹⁰ Dit blijkt uit verschillende brieven van Vos aan Engelman die aanwezig zijn in het *Gemeenschap*-archief in het Letterkundig Museum te Den Haag. Zie ook Timmer-van Eunen 2007 die op blz. 43-44 enkele fragmenten uit deze brieven citeert.

⁴¹¹ Vanaf december 1933 tot het laatste nummer van *De Gemeenschap* in oktober 1941 wordt de advertentiepagina gevuld door uitgeverij/drukkerij Foreholte uit Voorhout, naar ik aanneem de nieuwe drukker van *De Gemeenschap*, hoewel ik deze veronderstelling nergens officieel bevestigd heb kunnen vinden.

⁴¹² De kunsthistorica José Boyens (zie Boyens en Boyens 1994) adviseerde mij in haar brief d.d. 4 november 2003 het woord 'constructief' te gebruiken en niet 'constructivistisch' wat ik aanvankelijk gedaan had. Zij reserveert deze term liever voor de kunstuitingen van het Russisch constructivisme aan het begin van de 20e eeuw.

⁴¹³ Ik sluit hierbij aan bij Boyens 1994, blz. 102-103.

⁴¹⁴ Zie Elger 1998, blz. 8.

⁴¹⁵ Zie hoofdstuk 2.3 onder het kopje 'De verantwoording in het eerste nummer'.

⁴¹⁶ Wie meer wil weten over leven en werk van Henri Jonas in relatie tot *De Gemeenschap* en over de achtergrond van zijn psychische instorting, leze het hoofdstuk over Jonas in mijn boek *Om hart en vurigheid*,

---

blz. 191-197. Zie daar ook literatuurverwijzingen. In november 2007 is een monografie over Henri Jonas verschenen van de hand van Monique Dickhaut (zie literatuurlijst).

⁴¹⁷ Gegevens over Joep Nicolas zijn te vinden in de monografie van zijn dochter Claire Nicolas White, *Joep Nicolas, leven en werk*, Van Spijk, Venlo, 1979.

⁴¹⁸ Citaat uit een ongedateerde en onverzonden brief aan Godfried Bomans, die hem in 1956 voor *de Volkskrant* interviewde. Geciteerd in Nicolas White 1979, blz. 19.

⁴¹⁹ Zie Nicolas White 1979, blz. 21.

⁴²⁰ Er bestaat weinig literatuur over Jozef Cantré, dat wil zeggen weinig diepgravende. Er is een groot aantal artikelen in kranten en tijdschriften en er zijn veel inleidingen in catalogi, die vrijwel steeds dezelfde informatie geven. Er bestaat geen uitgebreide monografie over hem. Zijn omvangrijke oeuvre is nog nooit volledig gecatalogiseerd. Een aantal kleinere monografieën is: Jan Greshoff, *Jozef Cantré Houtsnijder*, schrift 10, jrg. 10, *De Vrije Bladen*, 1933; Marnix Gijsen, *Jozef Cantré Houtsnijder*, Nébé, Brussel, 1938; André de Ridder, *Jozef Cantré*, Antwerpen, 1953. Een doctoraalscriptie is geschreven door Bob Nimmo, *Het expressionisme van Jozef Cantré*, Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, 1999. Hij besteedt uitvoerig aandacht aan de expressionistische periode van Cantré die hij laat lopen van 1920 tot 1935.

⁴²¹ Nimmo 1999, blz. 21-23. In de Vlaamse kolonie in Het Gooi bevonden zich verder de echtgenote van Gustave de Smet, Gusta, de kunstcriticus André de Ridder, dokter Victor de Knop, de filosoof Lucien Brulez met zijn vrouw Fortuna Mavromati, de kunsthistorica Juliana Gabriëls, de beeldhouwer Jules Vermeire (in Bussum) en de graficus Valentijn van Uytvanck (in Huizen). Het was een vrij hechte groep die weinig contact had met de plaatselijke bevolking en enigszins wantrouwend werd bekeken. Zie Venema 1979, blz. 102 en 138 en Boyens, 1992, blz. 109.

⁴²² Nimmo 1999, blz. 25 en Boyens 2000, blz. 23.

⁴²³ Zie Van den Berg 2007.

⁴²⁴ Zie voor Otto van Rees Boelema/Lesparre 2005 en de monografie *Otto en Adya van Rees. Leven en werk tot 1934*. Samenstelling en redactie Herbert Henkels. Catalogus bij de tentoonstellingen in het Centraal Museum in Utrecht en het Gemeentemuseum in Den Haag in 1975. Een derde, zeer bescheiden monografie (24 blz.), *Otto van Rees*, verscheen in 1953 van de hand van Willem Enzinck bij uitgeverij Helmond te Helmond.

⁴²⁵ Adya (Adrienne Catherine) Dutilh (Rotterdam 1876 – Utrecht 1959) is schilderes en naaldkunstenares. Na 1906 maakt ze voornamelijk abstract borduurwerk naar eigen ontwerp en naar ontwerpen van Otto Freundlich en Hans Arp. Samen met haar man Otto van Rees is zij voor de Eerste Wereldoorlog nauw betrokken bij de ontwikkelingen in de moderne kunst in Parijs en daarna bij de geboorte van het dadaïsme in Zürich en Ascona. Net als Otto van Rees treedt zij toe tot het katholicisme. Haar latere werk is overwegend religieus. In *De Gemeenschap* wordt af en toe werk van haar afgedrukt. Zie hiervoor de afleveringen van juli 1925, december 1926, januari 1928, maart-april 1928 en april 1929. Zie voor een afbeelding van haar lino-snede van Charles Albert Cingria, zoals afgedrukt in het julinummer van 1925 Van de Haterd 2004, blz. 137. Zie ook Boelema/Lesparre 2005.

⁴²⁶ Helman 1985, blz. 33.

⁴²⁷ In het oktobernummer van 1925 schrijft ook Charles Albert Cingria een opstel over Van Rees, dat in het Frans wordt afgedrukt op blz. 316-320; aansluitend volgen een lange bijdrage van Jan Engelman (blz. 320-324) en negen reproducties van schilderijen van Van Rees. In oktober 1926 gaat het om een korte bijdrage van één pagina (blz. 305) en twee afbeeldingen.

⁴²⁸ Bedoeld wordt de Uruguese kunstenaar Joaquin Torres-Garcia, die Van Rees in 1926 ontmoet had. Hij verblijft maandenlang in de atelierwoning van de familie Van Rees in Losone, vlakbij Ascona. Torres-Garcia ontwikkelt er een nieuwe beeldtaal, waarin letters, kinderspeelgoed en andere motieven zelfstandige pictogrammen vormen. Terug in Parijs richt Torres-Garcia samen met de Belgische kunstenaar Michel Seuphor 'Cercle et Carré' op, een groep internationale, overwegend abstract werkende artiesten, waartoe ook Van Rees behoort. Van Torres-Garcia is nooit een illustratie afgedrukt in *De Gemeenschap*. Zie ook Boelema/Lesparre 2005.

⁴²⁹ Deze brief bevindt zich in het Van Rees-archief van het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie (RKD) in Den Haag: doos I, map C, volgnummer 62. Met dank aan Irène Kuitenbrouwer-Lesparre voor deze en andere bronvermeldingen mbt tot het Van Rees-archief van het RKD en van de Van Rees Stichting. Van Torres-Garcia (1874-1949) is overigens nooit een omslag verschenen. Het ontwerp van de Duitse schilder Otto Freundlich (1878-1943), die hij in 1909 in Parijs had leren kennen, werd in juli 1931 op het omslag afgedrukt.

⁴³⁰ Willem Enzinck, 'Herinneringen aan Otto van Rees', in: *Otto en Adya van Rees* 1975, blz. 97.

⁴³¹ Zie voor een beschrijving hiervan Van de Haterd 2004, blz. 135.

⁴³² Zie Caroline Roodenburg-Schadd in Hoogbergen en Thelen 1997, blz. 87-108.

⁴³³ Het constructivisme krijgt in West-Europa bekendheid door het ook in *De Stijl* van oktober 1921 gepubliceerde manifest *Aufruf zur elementaren Kunst* van Raoul Hausmann, Hans Arp, Ivan Poeni en László Moholy-Nagy. Zie Van den Berg en Dorleijn 2002, blz. 68. Zie voor *De Stijl* Blotkamp 1982 en Blotkamp 1996.

---

⁴³⁴ De belangstelling voor het constructivisme geldt overigens niet alleen voor *De Stijl* en *De Gemeenschap*. Ook in Groningen zijn er in dezelfde periode tijdschriften die door het constructivisme beïnvloed zijn. *The Next Call* (1923-1926) van Hendrik Werkman is daarvan het duidelijkste voorbeeld. Ook in aan het Groningse kunstenaarsgenootschap De Ploeg gelieerde tijdschrift *Het Kouter* (1924-1925) stond af en toe een constructivistische afbeelding van Hendrik Werkman of van Wobbe Alkema en Jan van der Zee, twee andere Ploeg-schilders die door het constructivisme beïnvloed waren. Ook in Vlaanderen bestonden in dezelfde periode bladen die geregeld constructieve illustraties plaatsten. De belangrijkste daarvan zijn het Antwerpse avant-garde periodiek *Het Overzicht* (1921-1925) onder leiding van Michel Seuphor en (vanaf november 1922) Jozef Peeters en het eind 1924 door Du Perron en Peeters eveneens in Antwerpen opgerichte constructivistische tijdschrift *De Driehoek* (1924-1926). *De Gemeenschap* had overigens geen nauwe banden met de genoemde andere bladen. Dat gold wel voor de Groningse en de Vlaamse tijdschriften. Alkema en Van der Zee, die veel contact hebben met Peeters publiceerden hun constructieve illustraties ook in *Het Overzicht* en vooral in *De Driehoek*. Zie voor de relatie tussen De Ploeg en het Antwerpse constructivisme August Hans den Boef en Sjoerd van Faassen in Van den Berg en Dorleijn 2002, blz. 67-91.

⁴³⁵ Zie voor verwijzingen naar lezingen en boeken van El Lissitzky en Moholy Nagy Van de Haterd 2004, blz. 118 en 173. El Lissitzky vertoefde voorjaar 1923 in Nederland tijdens *De eerste Russische Kunsttentoonstelling* in het Amsterdamse Stedelijk Museum. Hij logeerde enkele malen in Voorburg bij de Hongaarse schilder Vilmos Huszar, die op zijn beurt weer deel uitmaakte van de Stijl-groep in Nederland. Zie Broos 1996, blz. 15 en 17.

⁴³⁶ Over Willem Maas bestaat bijzonder weinig literatuur. Voor mijn onderzoek heb ik gebruikgemaakt van gegevens uit gesprekken met en brieven van twee zoons van Willem Maas: Erno Maas (gesprekken op 29 december 2001 en op 8 januari 2002 en brief van 3 maart 2002) en Anthony Maas (brief d.d. 20 april 2002). Schriftelijke bronnen: *Katholiek Bouwblad*, jaargang XVII, nr. 18, 10 juni 1950. Hierin artikelen van Joep Nicolas en Frits van der Meer ('In Memoriam Willem Maas', blz. 273-276); "*Een gebouw waarop de KRO trotsch kan zijn*", *Het KRO-gebouw in Hilversum 1938-2000*, samenstelling Willibrord Ruigrok, KRO, Hilversum 2000, hierin 'Architect Willem Maas', blz. 16-19. Zie verder de neerslag van een aantal deelonderzoeken van studenten olv Marie-Thérèse van Thoor in *Architect W.A. Maas (1897-1950, Schoonheid door dienstbaarheid*, Universiteit van Utrecht 2004.

⁴³⁷ Zie voor de oprichting van Stichting De Gemeenschap hoofdstuk 7.10.

⁴³⁸ Zie foto's in het prentenboek van *De Gemeenschap* van het Letterkundig Museum, 1986, blz. 27, 41, 42, 48, 68 en 70.

⁴³⁹ Op een dergelijke bijeenkomst ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van *De Gemeenschap* op 11 februari 1935 in hotel Lion in Utrecht licht Willem Maas enkele punten van het Sociaal Beginsel Programma van *De Gemeenschap* toe. Van Duinkerken, Coolen, Engelman en Van Oosten lezen voor uit eigen werk.

⁴⁴⁰ De belangrijkste literatuur over Van Ravesteyn: *S. van Ravesteyn*, Hoos Blotkamp, Erik de Jong e.a., catalogus bij een tentoonstelling in 1977 in het Architectuur Museum in Amsterdam en het Centraal Museum in Utrecht; *Sybold van Ravesteyn, architect van Kunstmin en De Holland*, Kees Rouw, De Hef, Rotterdam, 1988. Ook het televisie-interview in de NOS-serie 'De Onvergetelijken', uitgezonden op 1 augustus 1971, bevat veel informatie, o.a. over *De Gemeenschap*. In november 2004 ging de documentaire *Sybold van Ravesteyn - Architect voor de eeuwigheid* in première onder regie van Koert Davidse. Hierin word ik geïnterviewd over de relatie van Van Ravesteyn met *De Gemeenschap*.

⁴⁴¹ H. Blotkamp e.a. 1977, blz. 18.

⁴⁴² Zie *De Gemeenschap* van september 1927 (Engelman over de meubels van Van Ravesteyn), januari 1928, juni 1929 (Engelman over de interieurs van Van Ravesteyn) en februari 1930.

⁴⁴³ Zie voor een overzicht hiervan H. Blotkamp e.a. 1977, blz. 87-91.

⁴⁴⁴ *De Gemeenschap* 1925 nummer 5 en 7, 1926 nummer 2/3, 5 en 9 en 1927 nummer 12.

⁴⁴⁵ *De Gemeenschap* 1925-2/3, 1926-4, 1927-1, 1928-1 en 1929-6.

⁴⁴⁶ El Lissitzky (1890-1941) maakte in de eerste helft van de jaren twintig een serie schilderijen waarin hij de mogelijkheden en beperkingen van volume, massa, gewicht, ruimte en ritme onderzocht. Het zijn verbeeldingen van sterk ruimtelijk werkende constructies, die hij de titel 'Proun' meegaf, wat in het Russisch 'voor nieuwe kunstvormen' betekent. Van Ravesteyn kende dit werk goed en bewonderde het, getuige het feit dat hij ze op tentoonstellingen bij zijn meubels hing. Zie voor dit laatste gegeven H. Blotkamp e.a. 1977, blz. 58. Het Van Abbemuseum in Eindhoven bezit een mooie collectie El Lissitzky en László Moholy-Nagy uit deze periode.

⁴⁴⁷ *De beeldende kunst in De Gemeenschap 1925-1935*, uitgave in eigen beheer, 1975, blz. 8.

⁴⁴⁸ In het tijdschrift *Maatstaf* van februari 1978, blz. 78.

⁴⁴⁹ Zie bijvoorbeeld de afleveringen 6 en 7 van 1925 en 2/3, 6 en 10 van 1926.

⁴⁵⁰ De belangrijkste literatuur over Gerrit Rietveld bestaat uit een biografie van Frits Bless, *Rietveld, een biografie*, Bert Bakker/Thomas Rap, Baarn, 1982 en een monografie van Marijke Küper en Ida van Zijl, *Gerrit Th. Rietveld 1888-1964, Het volledige werk*, Centraal Museum, Utrecht, 1992.

-
- ⁴⁵¹ Truus Schröder-Schröder wordt in 1923 weduwe. Rietveld krijgt een relatie met haar, zowel zakelijk als privé. Gezamenlijk werken zij aan opdrachten en ze exposeren ook samen, zowel in binnen- als buitenland. Juffermans 1996, blz. 57.
- ⁴⁵² De Boer e.a. 1998, blz. 59.
- ⁴⁵³ Zie Küper en Van Zijl 1992, blz. 358.
- ⁴⁵⁴ Zie voor de Nieuwe Typografie in Nederland Dooijes 1988, Maan en Van der Ree 1990, Purvis 1992, Broos en Hefting 1993 en Purvis en De Jong 2006.
- ⁴⁵⁵ Zie voor de Nieuwe Fotografie in Nederland Bool en Broos 1979, Leijerzapf 1994, Broos en Bool 1989, Van Sinderen 2002 en Bool 2007.
- ⁴⁵⁶ Van 26 augustus tot en met 22 oktober 2000 was er een overzichtstentoonstelling van het werk van Germaine Krull in de Rotterdamse Kunsthal. De gegevens van deze tekst zijn gebaseerd op de Duitstalige catalogus van deze expositie, die ook in Essen, München, San Francisco en Parijs te zien is geweest. De catalogus is geschreven door de Amerikaanse kunsthistorica Kim Sichel: *Germaine Krull, Avantgarde als Abentauer* en uitgegeven bij Schimer/Mosel Verlag.
- ⁴⁵⁷ Zie 'Een nooit geschreven roman' van Ida Boelema In: *Jong Holland*, nummer 4, 1990, blz. 2 t/m 11.
- ⁴⁵⁸ Zie Maan 2006, blz. 7. Zie voor een beschrijving van leven en werk van Schuitema naast Maan 2006 ook de door Maan en Van der Ree samengestelde catalogus voor een expositie over Schuitema in museum Boymans van Beuningen in Rotterdam in 1986.
- ⁴⁵⁹ Een artikel waarin Kees Strooband wel voorkomt is 'Katholieken en film in Nederland, 1912-1940, Pogingen tot vorming van een katholieke filmzuil', van Pim Slot in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 1991, blz 61-98, over Jan Hin en Kees Strooband blz. 84-85.
- ⁴⁶⁰ Een uitgave van het Nederlands Architectuur Instituut, Rotterdam, 2001, onder redactie van Marlite Halbertsma en Patricia van Ulzen.
- ⁴⁶¹ Boyens 1994, blz. 87.
- ⁴⁶² Blotkamp en Koopmans 1999, blz. 7.
- ⁴⁶³ Blotkamp 1999, blz. 8.
- ⁴⁶⁴ Zie bijvoorbeeld Blotkamp 1999, blz. 8 en Boyens 1994.
- ⁴⁶⁵ De belangrijkste monografieën over Eijck zijn: *Charles Eijck* door G. Knuttel, Van Munster, Amsterdam, 1949; *Charles Eyck*, samengesteld door Jo Langen, Van Spijk, Venlo 1977; *Charles Eijck, kunstenaar tussen vernieuwing en traditie*, een uitgave van de Stichting Historische Reeks Maastricht uit 1997, onder eindredactie van Jos Pouls.
- ⁴⁶⁶ In het boekje *Charles Eijck, teekenaar-illustrator* van Albert van Hoogenbemt, uitgeverij Nébé, Brussel, 1938 worden veel van de tekeningen voor *De Gemeenschap* beschreven en afgedrukt.
- ⁴⁶⁷ Zie voor de achtergronden van de relatie Eijck-Kuyle Van de Haterd 2004, blz. 211-215.
- ⁴⁶⁸ De gegevens over Lambert Simon zijn gebaseerd op het artikel 'De kunstschilder Lambert Simon (1909-1987). De jongste uit de jongerenclub van *De Gemeenschap*' van Ton van Schaik in *Maandblad Oud-Utrecht*, 62^e jaargang, nr. 2, februari 1989, blz. 21-27.
- ⁴⁶⁹ Zie ook zijn uitspraken in het *Utrechts Nieuwsblad* van 14 september 1935, geciteerd bij Van Schaik 1989, blz. 23.
- ⁴⁷⁰ In het Prentenboek over *De Gemeenschap* van het Letterkundig Museum in Den Haag wordt over deze spotprent op blz. 61 geschreven dat hij verwijst naar de splitsing tussen de beide bladen. Volgens mij is deze interpretatie onjuist: ten eerste wordt in *De Gemeenschap* nergens, noch in woord, noch in beeld, verwezen naar of gereageerd op *De Nieuwe Gemeenschap*, ten tweede was dit tijdschrift in juli 1934 nog niet openlijk fascistisch en ten derde gaat het artikel, waarbij de spotprent een illustratie is, over iets heel anders.
- ⁴⁷¹ Zie Kersten 1999, blz. 226, die als bron de Collectie Zwart en Nationaal Front gebruikt van het Gemeentearchief van Nijmegen.
- ⁴⁷² Zie voor uitgebreidere informatie over leven en werk van Leo Gestel: Willem van der Pluym *Leo Gestel, de schilder en zijn werk*, De Spieghel Amsterdam - Het Kompas Antwerpen, 1936; Jan Slagter, *Leo Gestel*, Boucher, Den Haag, 1946; A.B. Loosjes-Terpstra, *Leo Gestel als modernist, werk uit de periode 1907-1922*, Frans Halsmuseum Haarlem en Noordbrabants Museum Den Bosch, 1983; Marijke Estourgie en Eveline Heuves, *Leo Gestel, Schilder en tekenaar*, Waanders, Zwolle, 1993, in samenwerking met het Singermuseum in Laren; Jelle Bouwhuis, *Leo Gestel, een onbekende collectie, werken op papier*, Waanders, Zwolle, 1999, in samenwerking met het Fries Museum in Leeuwarden en de Kunsthal in Rotterdam; Marijke Estourgie e.a., *Gestel in Bergen*, Waanders, Zwolle en Museum Kranenburgh, Bergen, 2002.
- ⁴⁷³ Zie voor meer informatie Boyens 2000.
- ⁴⁷⁴ Zie bijlage III voor een overzicht van alle afleveringen van het tijdschrift met vermelding van de ontwerper/illustrator van het omslag.
- ⁴⁷⁵ *De Gemeenschap* 1925 nummer 5 en 7, 1926 nummer 2/3, 5 en 9 en 1927 nummer 12.
- ⁴⁷⁶ *De Gemeenschap* 1925-2/3, 1926-4, 1927-1, 1928-1 en 1929-6.

---

⁴⁷⁷ Zie Van de Haterd 2004, blz.109-115.

⁴⁷⁸ Zie Van den Wijngaert 1927, Van der Boom 1928 en Avermaete 1928.

⁴⁷⁹ Zie *Boekenpost* nr. 90, juli/augustus 2007, blz. 15, een artikel van A.J. Vervoorn die in het tijdschrift *Boekenpost* regelmatig over grafiek schrijft.

⁴⁸⁰ Zie voor de grafische ontwerpers Broos en Hefting 1993.

⁴⁸¹ *Roeping, Opwaartsche Wegen, De Vrije Bladen, Forum* en *De Stijl* drukken niet of nauwelijks foto's af, tenminste niet als autonome kunstuiting (wel als reproductie van bijvoorbeeld een schilderij of een beeld), een enkele uitzondering daargelaten, bijvoorbeeld een foto van Joris Ivens in *Roeping* 9^e jaargang 1930-1931, nummer 2 en in *De Stijl*: een foto van een mechanische constructie van Man Ray in de 6^e jaargang, 1924, nummer 8.

⁴⁸² Albert Kuyle was in de jaren dertig nauw betrokken bij de ontwikkeling van de film in het algemeen en die van de katholieke film in het bijzonder. Hij schreef filmscenario's voor studio Hinfilm en zat in het bestuur van de Utrechtse afdeling van de Filmliga. Uit brieven aan Janus van Domburg (die onder het pseudoniem Close-up filmrecensies schreef voor *De Gemeenschap*) blijkt dat Kuyle ook betrokken was bij Zuiderfilm en Filmfront. Zie voor de brieven aan Van Domburg (5 brieven uit 1933-1934) het Letterkundig Museum in Den Haag, archief Kuyle, signatuur K 967. Een brief in hetzelfde archief aan Jan Hin d.d. 18 februari 1933 geeft veel informatie over zijn betrokkenheid bij Hinfilm en zijn boosheid en teleurstelling over zijn gedwongen vertrek aldaar in het begin van 1933.

⁴⁸³ Jan Engelman in *De Tijd-De Maasbode* van 26 oktober 1963. Geciteerd in Knuvelde 1964, blz. 290-291.

⁴⁸⁴ Geciteerd in Goedegebuure 1981, blz. 221.

⁴⁸⁵ Timmer-van Eunen 2007 suggereert deze verklaring op blz. 45. Maar zij gaat nog een stapje verder en meent "dat *De Gemeenschap* zich door haar uiterlijk aanvankelijk vooruitstrevender presenteerde dan het feitelijk was". "Toen dan na de beginperiode de behoefte tot profilering enigszins afnam, verloor de vormgeving van *De Gemeenschap* vanzelf haar prikkelend en provocerend karakter, en kregen de religieuze prenten van Hendrik Wiegiersma, Charles Eijck, Lambert Simon en anderen de overhand." Uit het kwantitatieve onderzoek naar het religieuze aspect van de illustraties in *De Gemeenschap* blijkt dat deze constatering geen grond vindt. Zie paragraaf 6.5.5.

⁴⁸⁶ In Duitsland en Rusland kan eenzelfde ontwikkeling waargenomen worden. Ook de Bauhaustypografen Herbert Bayer en Joost Schmidt maken vanaf 1928 steeds meer gebruik van foto's, filmstroken en fotomontages in hun grafische ontwerpen. Hetzelfde geldt voor László Moholy Nagy, die tot 1928 bij Bauhaus en daarna in Berlijn werkt, en voor El Lissitzky en Alexander Rodtschenko in Rusland. Zie voor een overzicht het standaardwerk Andel 2002.

⁴⁸⁷ Timmer-van Eunen 2007 constateert op blz. 45 dat het aantal devote illustraties na 1934 toeneemt. In mijn kwantitatief onderzoek wordt deze opmerking niet bevestigd.

⁴⁸⁸ St. Benoit (Benedictus) Labre was een zwerfende monnik uit het noorden van Frankrijk, die biddend en bedelend van klooster naar klooster trok. Hij leefde van 1748 tot 1783. Hij werd de beschermheilige van de armen en de zwerfers. Zie portretten van hem in *De Gemeenschap* van december 1926 door Wiegiersma en Van Rees, in maart 1927 door Erich Wichman, in augustus-september 1930 door Henri Schoonbrood en op het omslag van 1937, opnieuw door Wiegiersma.

St. Christophel heette volgens de legende eigenlijk Reprobus, geboren in de 2^e eeuw in het zuidelijk deel van Turkije. Als volwassene had hij het postuur van een reus en hij stond bekend als zeer moedig en sterk. Toen hij op een dag een kind op zijn schouder over de woeste rivier droeg, werd het kind zwaarder en zwaarder. Reprobus bezweek er bijna onder. Toen hij het kind vroeg hoe dit mogelijk was, antwoordde het: "Je droeg niet alleen mij, Christus, maar je droeg met mij het leed van de hele wereld." Jezus doopte hem met een nieuwe naam: Christophorus, hetgeen Christusdrager betekent. St. Christophorus is de beschermheilige van de reizigers, een helper in nood. Zie portretten van hem door Jozef Cantré (op het omslag van het gelijknamige boek van Karel van de Woestijne, een Sikkelt-uitgave uit 1926), Cathérine van Rees (in *De Gemeenschap* 1928, maart-aprilnummer) en Hendrik Wiegiersma (op het omslag van *De Gemeenschap* van juni 1935). Otto van Rees en Charles Eijck schilderden deze heilige in de jaren twintig respectievelijk op de muur van het kantoor van De Gemeenschap op de eerste verdieping van de Oudegracht in Utrecht en op de muur van De Wieger, het huis van Hendrik Wiegiersma in Deurne.

⁴⁸⁹ Illustrator en schrijver werken in *De Gemeenschap* meestal niet samen. Het is uitzondering als een kunstenaar door de uitgever gevraagd wordt passende illustraties bij de tekst te maken. De meeste van de illustraties voor *De Gemeenschap* zijn losse pen- of penseeltekeningen en vignetten die niet speciaal bij een bepaalde tekst horen. De uitgever heeft ze in portefeuille en gebruikt ze wanneer dat hem goed uitkomt. De verklaring hiervoor moet gezocht worden in het gebrek aan geld om de kunstenaar adequaat te kunnen te betalen en de grote tijdsdruk waaronder een nummer tot stand komt. In de regel is er maar een maand de tijd, soms twee maanden bij een dubbelnummer, in ieder geval te weinig tijd voor een goede afstemming. Uit de notulen van de redactievergaderingen blijkt dat daar zelden gesproken wordt over het omslag of de illustraties. Dit is duidelijk

---

een zaak van de uitgever, in samenspraak met de opmaker/drukker, en bovendien een kwestie die pas in de eindfase van het productieproces geregeld wordt.

Bij de boeken voor de uitgeverij was er wel sprake van samenwerking tussen illustrator en auteur. Dat kon ook, want er was in vergelijking met het tijdschrift meer geld en tijd voor de productie van de uitgave van een boek.

⁴⁹⁰ In tabel 3.1 worden de religieus/levensbeschouwelijke teksten en de politiek-maatschappelijke teksten bij elkaar opgeteld. Bij afzonderlijke telling is het aantal over de gehele periode 1925-1941 vrijwel gelijk. Per periode is de categorie religie/levensbeschouwing in periode 1 en 2 groter en de categorie politiek-maatschappelijk in periode 3.

⁴⁹¹ Valentijn van Uytvanck (Antwerpen 1896 – Cochem 1950) sterft totaal vereenzaamd en vergeten in Duitsland in 1950. Zie Ward Ruyslinck *Valentijn van Uytvanck, tekenaar zonder vaderland*, Brussel, 1977.

⁴⁹² Zie hoofdstuk 4.5.1.

⁴⁹³ Jan Engelman, 'De romans van Raymond Radiguet' in *De Vrije Bladen*, jrg. 2, afl. 9, sept 1925. Geciteerd naar Kieft 2006, blz. 55.

⁴⁹⁴ Zie voor een gedetailleerd overzicht van al deze relaties de biografie van Otto van Rees door Irène Lesparre in Boelema en Lesparre 2005, blz. 13-63. Zie ook Van de Haterd 2004, blz. 133-135.

⁴⁹⁵ Ossip Zadkine 1890-1967, Franse beeldhouwer van Russische afkomst. Jan Engelman schrijft in het januari-nummer van *De Gemeenschap* een artikel over hem. Zie Van de Haterd 2004, blz. 61. Zie blz. 57 van hetzelfde boek voor een afbeelding van het omslag van november 1934.

⁴⁹⁶ Manuel Ortiz de Zarate 1885-1946, Chileen van geboorte; woont en werkt in de jaren twintig en dertig in Parijs; in oktober 1925 logeren Ortiz de Zarate en zijn vrouw bij Van Rees in het Klein Kasteel in Deurne. Zie Boelema en Lesparre 2005, blz. 31 en 33.

⁴⁹⁷ Albert Stefan Kohler 1883-1946; geboren in Basel; opleiding aan de Academie voor Beeldende Kunst in München; behoorde samen met Otto van Rees tot de kunstenaarsgroep Der Große Bär die in 1924 in Ascona opgericht werd. Zie Blendinger 1994 en Boelema en Lesparre 2005, blz. 33.

⁴⁹⁸ Ook de Zwitserse schrijver en kunstenaar Charles Albert Cingria (1883-1954) behoort tot zijn persoonlijke vriendenkring. In het najaar van 1924 logeert Cingria enige tijd bij Van Rees op het Klein Kasteel in Deurne. Daar leert hij ook Wiegersma kennen, met wie hij bevriend raakt. Zie Van de Haterd 2004, blz. 318.

⁴⁹⁹ Zie paragraaf 4.5 over internationale oriëntatie met betrekking tot de teksten van *De Gemeenschap*.

⁵⁰⁰ Zie Van de Haterd 2004, blz. 132 en Boelema en Lesparre 2005, blz. 267.

⁵⁰¹ Van de Duitse schilder Otto Freundlich (1878-1943), die Van Rees al in 1908 in Parijs had leren kennen, werd in juli 1931 een illustratie op het omslag afgedrukt en een tekstillustratie in het binnenwerk. Zie over Freundlich Assmann e.a. 2001. Zie voor de relatie met Van Rees Boelema en Lesparre 2005, blz. 23 en 43.

⁵⁰² Jaime Colson (1901-1975), woonde en werkte in de jaren twintig in Parijs. Ook Colson raakt betrokken bij *De Gemeenschap* via Otto van Rees, die hem in 1928 in Parijs leert kennen. Begin jaren dertig probeert Van Rees tentoonstellingen en opdrachten voor hem te regelen om zijn verblijf in Nederland te kunnen bekostigen. Colson leverde een illustratie voor *De Gemeenschap* 1931-5/6 en verzorgde het omslag van 1933-8/9. Colson tekende ook het omslag voor *Harten en brood* van Albert Kuyle (Paul Brand, Hilversum 1933).

⁵⁰³ J.A. Goris (Marnix Gijsen) aan Jan Vercammen 22 september 1937. Brief in bezit van de Stichting Jan Vercammen Brugge, geciteerd in Bijvoet e.a. 1986, blz. 79. Zie over het Vlaamsch nummer ook hoofdstuk 4.5.4.

⁵⁰⁴ Zie voor Bertram Weihs (Salzburg 1919- Leeuwarden 1958) de inleiding van W.J. Rozendaal in het boek *Bertram Weihs, grafisch werk*, Den Haag 1959 en Van Dijk 1992, blz. 304.

⁵⁰⁵ Zie Fontijn en Polak in Van Bork en Laan 2000, blz. 183.

⁵⁰⁶ Over de definitie van de begrippen 'avant-garde' en 'modernisme' zijn boeken vol geschreven. Onder '(historische) avant-garde' of 'radicaal modernisme' versta ik in dit proefschrift de bonte verzameling literaire en artistieke bewegingen uit het begin van de twintigste eeuw, waartoe onder meer futurisme, kubisme, constructivisme, surrealisme, dadaïsme en (de meer radicale delen van) het expressionisme kunnen worden gerekend. Het begrip '(gematigd) modernisme' omvat de meer gematigde delen van het expressionisme, zoals bijvoorbeeld het humanitair expressionisme, en de vernieuwingsbewegingen van de jaren twintig, die vaak onder de noemer nieuwe zakelijkheid samengevat worden. Zie Van Bork en Laan 1985 in het hoofdstuk 'Modernisme' door Fontijn en Polak, blz. 182-183. Zie ook Van den Berg en Dorleijn 2002, blz. 5.

⁵⁰⁷ Boyens 1994, blz. 87.

⁵⁰⁸ Ruiter en Smulders 1996, blz. 227.

⁵⁰⁹ Informatie van Piet Boyens op basis van een telefoongesprek met hem op 21 juni 2004.

⁵¹⁰ Van Bork en Laan 1986, blz. 190.

⁵¹¹ Bijvoet 1988, blz. 37.

⁵¹² Helman 1978, blz. 57.

⁵¹³ Sanders 2002, blz. 288.

⁵¹⁴ Zie voor de geschiedschrijving van uitgeverij De Gemeenschap ook Bijvoet 1988.

---

⁵¹⁵ De Glas 1989, blz. 34 en 35 schrijft dat uitgevers zich over het algemeen betrekkelijk weinig expliciet hebben uitgelaten over de selectiecriteria die aan hun fonds ten grondslag liggen, maar dat het wel mogelijk is om er op empirische basis iets over te zeggen aan de hand van de analyse van het uitgeversfonds. Dan moeten niet alleen de hoogtepunten, maar alle uitgaven van het fonds bij de analyse betrokken worden. Alleen dan is te zeggen welke soorten boeken dominant zijn en welke auteurs er langere tijd hun stempel op drukken.

⁵¹⁶ Zie ook Van Duinkerken 1951, blz. 80.

⁵¹⁷ Albert Kuyle, 'Tweeduizend in vijf jaar', in: *De Gemeenschap*, december 1929, blz. 394-403, citaat op blz. 398.

⁵¹⁸ Geciteerd naar Bijvoet 1988, blz. 37.

⁵¹⁹ Helman 1978, blz. 15.

⁵²⁰ Geciteerd naar Bijvoet 1988, blz. 37.

⁵²¹ Zie Helman in zijn kritische bespreking van het proefschrift van Scholten 'De Gemeenschap en de goddelijke willekeur van de artiest' in *De Tijd* van 21 juli 1978, blz. 30-34, waarin hij Scholten op blz. 32 verwijt dat hij het doet voorkomen alsof en ervan uitgaat dat de oprichters wel vanuit een vaste ideologie werken. Zie ook Helman 1978, blz. 6, 8 en 13.

⁵²² Engelman 1966, blz. 31.

⁵²³ Zie De Glas 1989, blz.41, die onderzoek naar ondernemersdoelstellingen en motieven van uitgevers van de Duitse wetenschapper P. Meyer Dohm uit de jaren zestig samenvat.

⁵²⁴ Helman 1978, blz. 57.

⁵²⁵ Piet van Rossum (Utrecht 1903-Utrecht 1980); zoon van J.F.Th. van Rossum die een toonaangevende katholieke boekhandel dreef in het centrum van Utrecht. De firma Van Rossum verkocht niet alleen boeken, maar ook kunst, een afdeling die door Piet in de jaren twintig ingrijpend werd gemoderniseerd. Regelmatig verleende hij opdrachten aan katholieke kunstenaars, onder wie Charles Eijck en Jo Uiterwaal. Piet van Rossum, goed bevriend met Albert Kuyle, was eind 1925 mede-oprichter, vennoot en geldschieter in moeilijke tijden van uitgeverij De Gemeenschap tot hij in januari 1927 onder druk van zijn vader (die *De Gemeenschap* te kritisch vond in de richting van het episcopaat) zijn zakelijke relatie met De Gemeenschap beëindigde. Ook de administratie die de firma Van Rossum vanaf eind 1925 voor tijdschrift en uitgeverij had verzorgd, werd toen stopgezet. Theo van Rossum, Piets acht jaar oudere broer, was technisch directeur van de drukkerij van *Het Centrum*. Tijdschrift *De Gemeenschap* werd hier tot 1930 gedrukt. Zie Bijvoet 1992, blz.83 t/m 94.

⁵²⁶ Een kopie van het handelsregister bevindt zich in het archief van het Letterkundig Museum te Den Haag (signatuur G2744).

⁵²⁷ Over uitgeverij De Gemeenschap is tot op heden nauwelijks gepubliceerd. Voor zover mij bekend alleen door Bijvoet 1988 en door mijzelf in Van de Haterd 1994, 1996 en 2004.

⁵²⁸ In de chronologische fondsljst is de opbouw van het fonds mooi te volgen.

⁵²⁹ Zie voor een verslag van dit bezoek ook *De Maasbode* van 22 december 1925. In *De Maasbode* van 7 januari 1926 staat het verslag van het bezoek aan Wies Moens.

⁵³⁰ Deze brieven bevinden zich in het Kuyle-archief van het Letterkundig Museum te Den Haag, signatuur K967.

⁵³¹ Zie voor een beschrijving van de inhoud en de vormgeving van *Paradise regained* Van de Haterd 2004, blz. 113 en blz.167.

⁵³² Marsman zegt dit zeer nadrukkelijk zelf in een interview met Kuyle op blz. 307 van nummer 8-9 van *De Gemeenschap* uit 1928.

⁵³³ Zie voor de bibliografische gegevens de alfabetische fondsljst in bijlage I.

⁵³⁴ Zie hoofdstuk 8.7 onder het kopje 'Buitenlandse oriëntatie'.

⁵³⁵ In het juli-augustusnummer van *De Gemeenschap* wordt 10 augustus 1927 als verhuisdatum vermeld. In het handelsregister van de Kamer van Koophandel wordt echter 19 december aangegeven voor de adreswijziging. Dat klopt ook met de adresseringen in de correspondentie van Albert Kuyle aan Menno ter Braak over de uitgave *Cinema Militans*. Een brief van 29 november is nog geadresseerd op het Lauwerecht, een brief van 19 december op de Oudegracht. Handelsregister en brieven van Kuyle aan Ter Braak zijn aanwezig in het Letterkundig Museum te Den Haag.

⁵³⁶ Helman 1978, blz. 57.

⁵³⁷ Zie Boyens 1995.

⁵³⁸ Zie José Boyens, *Oscar Jespers*, Antwerpen 1982, blz. 45 en 50. Uitgeverij Sienjaal was in 1918 door de gebroeders Floris en Oscar Jespers en Van Ostaijen zelf opgericht. *Bezette stad* was de derde uitgave.

⁵³⁹ Oversteegen 1970², blz. 155, meent dat voor Van Ostaijen in *Ruimte* geen plaats was. Hij gaat hier ten onrechte voorbij aan de eigen rol die Van Ostaijen hierbij speelde. Oversteegen schrijft verder dat er in de jaren twintig in Nederland bijna geen waardering voor Van Ostaijen was. Hij noemt Dirk Coster als enige uitzondering. Dat er in *De Gemeenschap*, ook vóór zijn dood in 1928, aandacht voor Van Ostaijen was en dat *De Gemeenschap* vrijwel zijn volledige werk eind jaren twintig gepubliceerd heeft, vermeldt hij niet. Hij citeert alleen uit de *Verzamelde Werken* van 1956.

-
- ⁵⁴⁰ Archief *De Gemeenschap*, G2744, map R2, in het Letterkundig Museum in Den Haag.
- ⁵⁴¹ De feitelijke gegevens in deze paragraaf over uitgeverij Brand zijn gebaseerd op Van Duinkerken 1951. Deze studie over de geschiedenis van uitgeverij Paul Brand bevat ook een complete fondsl lijst van 1911-1951.
- ⁵⁴² Van Duinkerken 1951, blz. 65.
- ⁵⁴³ Zie ook hoofdstuk 4.5.4 onder het kopje ‘De Spaanse burgeroorlog’.
- ⁵⁴⁴ *De Maasbode* 25 en 26 september 1934, geciteerd in Van Duinkerken 1951, blz. 77.
- ⁵⁴⁵ Bij Slauerhoff en Ter Braak gaat het slechts om één bijdrage aan het tijdschrift. Wel verscheen van beide auteurs een boek bij de uitgeverij.
- ⁵⁴⁶ Zie de fondsl lijst voor de namen van de schrijvers van het pamflet.
- ⁵⁴⁷ Kuyle in *De Gemeenschap*, december 1929, blz. 402.
- ⁵⁴⁸ De Anti-Schund-affaire is in de secundaire literatuur uitvoerig gedocumenteerd. Daarom beperk ik mij hier tot een korte beschrijving. Zie hierover Oversteegen 1970², blz. 192, Helman 1978, blz. 71, Goedegebuure 1981, blz. 213-214, Goedegebuure 1999, blz. 199, Bakker 1985, blz. 168 en Kieft 2006, blz. 102-105.
- ⁵⁴⁹ Zie Kuitert 1993, blz. 23. Zie ook Kuitert 1997, blz. 8.
- ⁵⁵⁰ In Nederland zijn de Salamanderreeks van uitgeverij Querido en de Prisma- en de Aula-reeks van uitgeverij Het Spectrum daar voorbeelden van. Zie ook De Glas 1989, blz.44.
- ⁵⁵¹ Zie Van Dijk 1992 fondsl lijst.
- ⁵⁵² Zie Van Dijk 1992, blz. 37.
- ⁵⁵³ Zie voor het tijdschrift *Commerce* Sophie Levie *Commerce 1924-1932. Een internationaal modernistisch tijdschrift*, Nijmegen 1988 (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- ⁵⁵⁴ Zie voor de typograaf en uitgever Charles Nypels Van Laar 1986. Dit boek bevat ook een bibliografie van de boeken die Nypels vormgegeven heeft. Zie voor de relatie Charles Nypels – De Gemeenschap Van de Haterd 2004, blz. 185-190.
- ⁵⁵⁵ Zie Oversteegen 1970², blz. 341-342. Zie over de relatie Menno ter Braak en *De Gemeenschap* Van Faassen 2002.
- ⁵⁵⁶ Hanssen 2003, blz. 112.
- ⁵⁵⁷ Dit *Maandbericht* bevindt zich in mijn *Gemeenschap*-collectie.
- ⁵⁵⁸ *De Witte Mier* was een maandschrift voor de vrienden van boek en prent, dat onder redactie van Jan Gresshoff van 1912 tot 1914 uitgegeven werd door Boosten en Stols in Maastricht. Van 1924 tot 1926 verscheen een nieuwe reeks.
- ⁵⁵⁹ Hendrik Marsman, ‘De kansen van ons proza’, in: *De Vrije Bladen*, nummer 6, 1929, blz. 53-57, geciteerd bij Goedegebuure 1999, blz. 216.
- ⁵⁶⁰ Deze uitgave wordt aangekondigd in het vrouwblad met alle titels van Helman bij De Gemeenschap dat Paul Schuitema in 1929 ontworpen heeft voor de uitgeverij.
- ⁵⁶¹ Hetzelfde gebeurde in de periode 1937-1939 met de poëziebundels van Brandt, De Bourbon en Mécs.
- ⁵⁶² Zie alfabetische fondsl lijst in bijlage I.
- ⁵⁶³ Kieft 2006, blz. 177 schrijft dat uit de *Gemeenschap*-afleveringen in de vroege jaren dertig volstrekt niet op te maken is welke ideologische standpunten de redactie wilde verdedigen. Ik meen dat Pompe hier, en ook in zijn brochure *Nationaal en sociaal* van 1933, een vrij duidelijk programma uiteenzet. En dit heeft voor de redactie een bredere betekenis dan een strikt particuliere. Pompe was voorzitter van stichting De Gemeenschap. De ideeën van de gebroeders Kuitenbrouwer en ook van Anton van Duinkerken lagen in die jaren op één lijn met die van Pompe.
- ⁵⁶⁴ Mr. Dr. P.J. Witteman, na de oorlog Minister van Binnenlandse zaken en lid van de Eerste Kamer voor de KVP. Zijn vrouw, Cilia Andriessen, was de zus van de componist en *Gemeenschap*-medewerker Hendrik Andriessen. Piet Witteman is de vader van tv-presentator en publicist Paul Witteman, die de herinneringen aan zijn vader en moeder opschreef in het boekje *Erfstukken*, een uitgave van de CPNB ter gelegenheid van de Boekenweek 2006.
- ⁵⁶⁵ Dit was overigens in die tijd niet heel bijzonder want uit de studies van Van Dijk 1992 over Stols en van Van Faassen/Oldewarris/Thomassen 1993 over Brusse, blijkt dat het voor deze uitgeverijen niet anders was.
- ⁵⁶⁶ Severens 1999, blz. 90-91. Charles Nypels-archief Maastricht, doos ‘Correspondentie VI’.
- ⁵⁶⁷ Dit is in vergelijking met de grote uitgeverijen in die tijd inderdaad een laag verkoopcijfer. Meulenhoff bijvoorbeeld gaf rond 1920 ongeveer 15 titels per jaar uit met een gemiddelde oplage van 9.000 exemplaren per titel. Overigens wel een moeilijke vergelijking, want het gaat dan om een reeks van klassiekers uit de wereldliteratuur. Zie Van Krevelen 2006, blz. 145.
- ⁵⁶⁸ Albert Kuyle in *De Gemeenschap* van december 1929, blz. 403. In hetzelfde artikel laat hij op blz. 402 trouwens wel weten dat er in december 1929, dus na vier jaar uitgeverij, 15.000 boeken verkocht zijn. Het fonds bestond op dat moment uit 53 titels, dus haalde elke titel gemiddeld een verkochte oplage van bijna 300 exemplaren.
- ⁵⁶⁹ Helman 1978, blz. 15.

---

⁵⁷⁰ Zie Severens 1999, blz. 96. Charles Nypels-archief Maastricht, doos ‘Correspondentie VI’ Kuyle refereert aan *Reiziger* van Willem ten Berge en *Beatrijs van Nazareth. Seven manieren van minne* in een bewerking van Albert Helman, beide overigens nog in 1928 bij De Gemeenschap verschenen.

⁵⁷¹ Severens 1999, blz. 99-100. In 2006 verscheen een biografie over hem door Henk van Renssen met de titel *De revolutieverzamelaar: George Nypels, reis correspondent tussen de wereldoorlogen*. Dit boek gaat over zijn leven als oorlogscorrespondent en niet of nauwelijks over zijn rol in de drukkerij van zijn vader en zijn verhouding met zijn broer Charles.

⁵⁷² Zie voor de geschiedenis van drukkerij Lumax Van Santen 2005.

⁵⁷³ Zie voor de namen van de bestuursleden de oprichtingsakte van de Stichting die zich bevindt in het Gemeenschap-archief in het Letterkundig Museum.

⁵⁷⁴ In het *Gemeenschap*-archief in het Letterkundig Museum van Den Haag bevindt zich een map met deze twee obligaties. Ze zijn beide getekend per 1 mei 1932.

⁵⁷⁵ In oktober 1933 stopt Lumax met het drukken van *De Gemeenschap*. Uitgeverij/drukkerij Foreholte uit Voorhout neemt het van Lumax over.

⁵⁷⁶ Zie de officiële brief van bestuursvoorzitter Willem Pompe en secretaris René Radermacher Schorer d.d. 18 oktober 1932, archief *De Gemeenschap*, Letterkundig Museum Den Haag. Zie ook Bijvoet e.a. 1986, blz. 54.

⁵⁷⁷ Zie Bijvoet 1988, blz. 40. Dit overkomt meer vooral artistiek gedreven directeurs in die crisisjaren: vergelijk bijvoorbeeld Charles Nypels, in wiens drukkerij/uitgeverij zijn broer George aangesteld wordt om financieel orde op zaken te stellen, of de meubelontwerper Willem Hendrik Gispens die eind 1932 ook een financieel directeur naast zich moet dulden. Zie Koch 2005, blz. 16. Ook de uitgever Sander Stols had het in de jaren dertig moeilijk, hoewel hij, een betere zakenman dan Nypels, het hoofd wel boven water hield. Zie Van Dijk 1992, blz. 439.

⁵⁷⁸ Vos heeft last van een lichte verlamming van zijn linkervoet als gevolg van een hersenvliesontsteking die hij in zijn militaire diensttijd had opgelopen.

⁵⁷⁹ Zie chronologische fondslisjt in bijlage II.

⁵⁸⁰ Zie Dorleijn en Van Rees 2006, blz. 33.

⁵⁸¹ Nelissens belangstelling voor moderne kunst blijkt uit de inventarislijst van de familiebezittingen in het archief Nelissen in Arnhem en uit de aanwezigheid van diverse enveloppen in zijn archief waarin knipsels verzameld zijn over o.a. Jan Toorop, Paul Cézanne, artikelen van Pieter van der Meer de Walcheren over moderne katholieke kunst.

⁵⁸² Op de inventarislijst van de familie staan vier schilderijen van Matthieu Wiegman (1886-1971); beeldend kunstenaar; afkomstig uit een streng katholiek gezin; volgde eerst een opleiding als huisschilder op de ambachtsschool in Alkmaar, daarna leerling van de Amsterdamse Academie, vestigde zich rond 1910 in Bergen; werd met Leo Gestel en Arnout Colnot een van de stuwende krachten van de Bergense school; sterk beïnvloed door het werk van Cézanne, van wie hij een vurige bewonderaar was; deed achtereenvolgens mee aan alle -ismen van het eerste kwart van de 20e eeuw: pointillisme, luminisme, kubisme en expressionisme; schilderde veel religieuze voorstellingen, ook landschap en stillevens; verblijf in Frankrijk (1922-1926); ook monumentaal kunstenaar, muurschilderingen en glas-in-lood, vaak in opdracht van kerken; werkte via bemiddeling van Henri Nelissen ook mee aan de decoratie van de kerk van OLV van Altijddurende Bijstand in Bilthoven; in het familiearchief van Henri Nelissen bevindt zich een interessante briefwisseling tussen beiden waaruit blijkt dat ze goed bevriend waren, dat Henri Nelissen Wiegman regelmatig financieel ondersteunde en dat hij bemiddelde in de opdracht voor de beschildering van de apsis van OLV van Altijddurende Bijstand; Matthieu Wiegman leverde slechts één bijdrage aan *De Gemeenschap*. Hij maakte een schets van de acteur Albert van Dalsum in zijn rol van Genesius. Deze tekening werd afgedrukt in het februarinummer van het tijdschrift van 1927 en eveneens in de boekuitgave *Genesius* van uitgeverij De Gemeenschap.

⁵⁸³ Jaap Mes (Haarlem 1892-Wizeke 1983), bekeerde zich in 1914 van het protestantisme tot het rooms-katholicisme. In 1917 werd hij als broeder Frans opgenomen in de Paulusabdij van de Benedictijnen in Oosterhout. Het grootste deel van zijn leven heeft hij echter als frère Francois in de Paulusabdij van zijn orde in Wizeke (Wisques) bij Sint-Omaars in Noordwest-Frankrijk gewoond en gewerkt. Was in 1932 betrokken bij de decoratie van de OLV van Altijddurende Bijstand in Bilthoven en leerde zo Henri Nelissen kennen. Jan Engelman wijdde in het meinummer van 1938 van *De Gemeenschap* een ruim geïllustreerde beschouwing aan het werk van deze religieuze kunstenaar. Voor dit tijdschrift leverde Mes de omslagillustratie van mei 1938 en februari 1940.

⁵⁸⁴ Cor de Wolff (1889-1963) beeldend kunstenaar, volgde in Haarlem de Kunstnijverheidsschool, daarna de Academie in Rotterdam, was lid van de “De Onafhankelijken”, schilder en graficus; expressionist; schilderijen, tekeningen, etsen, gravures van kernissen, markten, feeststoeten en volksmenigten; woonde en werkte in de jaren dertig in Amsterdam; was bevriend met Henri Nelissen, die verschillende werken van hem in zijn collectie had; publiceerde slechts één tekening in *De Gemeenschap* in het decembernummer van 1939. De Wolff maakte veel ex libris in opdracht. Ook voor Henri Nelissen heeft hij een ex libris ontworpen.

---

⁵⁸⁵ Ik heb slechts een beperkte literaire bibliotheek in de nalatenschap van zijn beide zonen aangetroffen. Naast een klein aantal boeken uit het fonds van De Gemeenschap is hierin vooral vermeldenswaard de collectie boeken van Kees Meekel, vrijwel allemaal voorzien van persoonlijke opdrachten van de auteur. Nelissen was reeds sinds zijn jeugd goed bevriend met deze Amstelveense schrijver (1884-1953). Ze kenden elkaar van het seminarie in Hageveld, waar Kees Meekel in dezelfde tijd als Henri Nelissen studeerde. De Gemeenschap gaf in 1928 Meekels verhalenbundel *De laatste cowboy* uit.

⁵⁸⁶ Jos Serrarens (Dordrecht 1888-Bilthoven 1963); van 1920-1952 secretaris-generaal van het Internationaal Christelijk Vakverbond; van 1929 tot 1937 lid van de Eerste Kamer voor de RKSP (de latere KVP) en van 1937 tot 1952 voor de Tweede Kamer; belangrijk pleitbezorger van de Europese gedachte. Jos Serrarens woonde vanaf 1931 in Bilthoven. Behoorde tot de vriendenkring van Henri Nelissen en Henne Hahn. Schreef in het allereerste nummer van *De Gemeenschap* van januari 1925 een religieus-politieke bijdrage onder de titel 'De gemeenschap der volkeren' waarin hij pleit voor een katholieke gemeenschap met een internationaal karakter. "Over de grenzen der landen reiken wij elkaar de broederhand, niet omdat een belang ons bindt of een slagwoord ons begeestert, maar omdat Katholicisme, omdat Christendom uit zijn wezen zelf gemeenschap der waarheid is." Vreemd genoeg bleef het bij deze ene bijdrage die overigens voor de buitenlandse oriëntatie van de redactie van *De Gemeenschap* programmatisch gezien van groot belang was. Zie J.J.C. Sprenger, 'Serrarens, Petrus, Josephus, Servatius' In: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel III, blz. 188.

⁵⁸⁷ Dr. Karl Joseph (Henne) Hahn; geboren in 1912 in Karlsbad, toen nog deel van de Oostenrijks-Hongaars monarchie, sinds 1918 deel van Tsjechoslowakije, het huidige Karlovy Vary in Tsechië. Hahn studeerde Duitse letteren, rechten en filosofie in Praag en Heidelberg. In 1935 trouwde hij met de joodse Renate Hahn. In de Kristalnacht op 10 november 1938 werd zij gearresteerd met duizenden andere joden. Hahn kreeg haar vrij en vluchtte met haar naar Nederland. Via bemiddeling van Jos Serrarens, secretaris van het Internationaal Christelijk Vakverbond, kwamen Henne en Renate Hahn in februari 1939 in Bilthoven terecht. Daar leerde hij C.Vos en Henri Nelissen kennen en via hen kwam hij in de *Gemeenschap*-kring. Voor het februari-nummer van 1940 schreef hij een door Van Duinkerken vertaald opstel over de Boheems-Oostenrijkse auteur Adalbert Stifter. Na de oorlog werd hij in diverse publicaties en in verschillende functies een belangrijk pleitbezorger van de christen-democratie in Europa. Henne Hahn stierf in juli 2001.

Zie K.J. Hahn *Standplaats Europa. Memoires van een christen-democraat*, Weesp 1984.

⁵⁸⁸ Zie Bijvoet en Rietra 1991, blz. 14 en 15 en gegevens van Hans de Groot, de zoon van de toenmalige administrateur, in een brief aan mij d.d. 16 juli 2006.

⁵⁸⁹ Dit valt op te maken uit de briefwisseling, die zich bevindt in het familie-archief van Henri Nelissen in Bilthoven, tussen Nelissen en een van zijn auteurs Felix Hageman. Zie ook Van Dijk 1992, blz. 127-128 over de consequenties van de economische recessie voor uitgever Stols en Van Faassen/Oldewarris/Thomassen 1993, blz. 34-35 over de gevolgen voor uitgeverij Brusse.

⁵⁹⁰ Met de uitgave van deze reportage, die verscheen onder titel *Het beleg van het Alcázar van Toledo*, beoogden de vertaler en de uitgever volgens het voorwoord in het boek geen partij te kiezen in de Spaanse Burgeroorlog, maar de reportage ademt mijns inziens toch duidelijk een pro-Francosfeer en is als zodanig een vreemde eend in het fonds van De Gemeenschap. Met welk oogmerk en via welke connectie dit boek is gepubliceerd, heb ik niet kunnen achterhalen. Rudolf Timmermans was een Duitser die lange tijd in Spanje gewoond heeft en in augustus 1936, door de omstandigheden gedwongen, het land moest verlaten, zoals hij zelf vermeldt in zijn nawoord. Verder heb ik niets over deze auteur kunnen vinden.

⁵⁹¹ Zie meer hierover in hoofdstuk 4.5.4 onder het kopje 'Buitenlandse oriëntatie'.

⁵⁹² Zie Bijvoet en Rietra 1991.

⁵⁹³ Voor de definitie van (verandering van) fondsformule sluit ik aan bij Van den Berg 2003, blz. 18-22.

⁵⁹⁴ De Gemeenschap was een relatief kleine uitgeverij. Ter vergelijking: Paul Brand gaf in dezelfde periode 357 nieuwe titels uit (telling op basis van fondsljst in Van Duinkerken 1951), Stols 461 (telling op basis van fondsljst in Van Dijk 1992) en Brusse 379 (op basis van fondsljst in Van Faassen/Oldewarris/Thomassen 1993). Uitgeverijen als Van Dishoeck, Nijgh en Van Ditmar en Querido waren nog groter. Maar er waren ook honderden kleinere uitgeverijen. Van den Akker en Dorleijn 1996 kwamen in de door hen onderzochte periode 1901-1940 maar liefst 438 uitgeverijen tegen die actief waren op het gebied van de poëzie. 57% daarvan had slechts één bundel op zijn naam en 93% minder dan tien. In de periode 1925-1940 was De Gemeenschap - wat poëzie betreft - gemiddeld de tiende grootste uitgever van het land. Stols en Van Dishoeck waren de grootste, op het gebied van poëzie tenminste.

⁵⁹⁵ De samenstelling hiervan is gebaseerd op onderzoek van mijn eigen Gemeenschap-bibliotheek en op die van een tweetal mede-verzamelaars. Zie noot 15. Van de 143 uitgaven van De Gemeenschap heb ik er op dit moment 140 in bezit. De drie ontbrekende boeken (*Dagelijksch Misboek* van Lefèbvre, *Inkeer* van Brenninkmeyer en *Fiedeldidon* van Van Tichelen) heb ik via mijn collega-verzamelaars in Loenen en Hoogerheide in kunnen zien.

⁵⁹⁶ De Bock in *Een uitgever herinnert zich*, Antwerpen 1979, blz. 54.

---

⁵⁹⁷ Van den Akker en Dorleijn 1996, blz. 12 onderscheiden, zoals eerder vermeld, bij hun onderzoek naar de poëzie in de periode 1901-1940 alleen al 438 uitgevers die actief zijn op het gebied van de poëzie.

⁵⁹⁸ Uit de fondscatalogus van Uitgeversmaatschappij Brusse (Van Faassen/Oldewarris/Thomassen 1993) blijkt dat, een enkele uitzondering daargelaten, de oplages in dezelfde periode variëren van 1000 tot 4000 exemplaren per druk. Uit de gezamenlijke catalogus van de grote uitgevers, getiteld *Het Nederlandsche Boek* (1923-1939) kan worden opgemaakt dat oplages (meerdere drukken opgeteld) van 20.000 exemplaren bij een literaire roman, zelfs 80.000 en 100.000 exemplaren in het geval van topauteurs als A.M. de Jong en M.J. Brusse niet uitzonderlijk waren. Zie Kuitert 1997, blz. 16.

⁵⁹⁹ Zie voor de details van oplage en aantal drukken hoofdstuk 8.5.2.

⁶⁰⁰ Zie voor de prijzen van tijdschrift en boeken van De Gemeenschap toen en nu Van de Haterd 2004, blz. 41, noot 56.

⁶⁰¹ Dit blijkt uit de briefwisseling tussen Stijn Streuvels en De Gemeenschap die in het bezit is van de Streuvels-verzamelaar Paul Thiers uit Kortrijk.

⁶⁰² Van Dijk 1992, blz. 206.

⁶⁰³ Een aflevering van het tijdschrift uit augustus-september 1930, die helemaal gevuld is door Zuid-Limburgse auteurs en kunstenaars. Zie Bijlage I onder 'Speciale nummers en bijlagen'.

⁶⁰⁴ Denk hierbij aan *Het innerlijk leven* van Terburg, *Het witte paradijs* van Van der Meer de Walcheren en *Over de verhandeling van de liefde tot God* door Sint Bernard.

⁶⁰⁵ Bijvoorbeeld het *Encyclopaedisch kerkelijk woordenboek* en *De mis* en *In de kerk* van pastoor van Beukering.

⁶⁰⁶ Bijvoet 1988, blz. 37 (Kuyle), 40 (Vos) en 41 (Nelissen).

⁶⁰⁷ Vergelijk ook de auteurs van uitgeverij Meulenhoff en het door haar uitgegeven tijdschrift *Criterium*. Zie Van Krevelen 2006, blz. 147-149.

⁶⁰⁸ Henk Kuitenbrouwer was onderwijzer van beroep, hij schreef in zijn vrije tijd literaire recensies en een enkel gedicht voor *De Gemeenschap*, maar publiceerde geen boeken, ook niet bij ander uitgeverijen. Pas later, eind jaren dertig, gaf Het Spectrum zijn eerste boek uit.

⁶⁰⁹ Goedegebuure 1981, blz. 176-224 en Goedegebuure 1999, blz. 161-168.

⁶¹⁰ Kieft 2006, blz. 192-194. Zie ook Kieft 2006 blz. 272-274.

⁶¹¹ Kieft 2006, blz. 194.

⁶¹² Zie voor meer informatie over 'Le Roseau d'or' Sanders 2004.

⁶¹³ Aanwezig in het archief van Lex van de Haterd

⁶¹⁴ Franz Theodor Csokor (Wenen 1885-Wenen 1969); Oostenrijkse schrijver die behoorde tot de belangrijkste vertegenwoordigers van het expressionistisch toneel in zijn land. Hij bewoog zich in Wenen in de artistieke kring rond Alma Mahler-Werfel (de door haar schoonheid en intelligentie legendarische vrouw van achtereenvolgens de componist Gustav Mahler, de architect Walter Gropius en en schrijver Franz Werfel). Hij sprak zich uit tegen de cultuurpolitiek van de nationaal-socialistische leiders en emigreerde in 1938 na de 'Anschluss' naar Polen en daarna achtereenvolgens naar Roemenië, Joegoslavië en Italië. De Gemeenschap gaf in 1939 zijn toneelstuk *Gottes General* uit. In 1946 keerde hij terug naar Wenen. Een jaar later werd hij voorzitter van de Oostenrijkse P.E.N.-club. Zie Bijvoet und Rietra 1991, blz. 285.

⁶¹⁵ Zie Toke van Helmond, *100 jaar Allert de Lange*, Amsterdam 1980 en Kurt Löb, *Exil-Gestalten. Deutsche Buchgestalter in den Niederlanden 1931-1950*, dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994, handelsuitgave Arnhem 1995.

⁶¹⁶ In het najaar van 1935 wordt nog *Het Voorschot* van Gerard Wijdeveld gedrukt. In deze poëziebundel wordt het grootste gedeelte van het in 1930 uitgegeven *Het Vaderland* herdrukt. Een mogelijke verklaring voor het feit dat Lumax deze uitgave, overigens na de dood van Oosterbaan, nog verzorgd heeft, is dat het zetsel nog ter drukkerij aanwezig was.

⁶¹⁷ Van Dijk 1992, blz. 127-128.

⁶¹⁸ Zie Helman in Van Laar 1986, blz.55.

⁶¹⁹ De meest uitgebreide informatie over Charles Nypels is te vinden in Van Laar 1986. Deze monografie bevat naast de tekst van Helman ook artikelen van Jo van Rosmalen, Dick Dooijes en Ernst Braches. Marianne en Karel van Laar hebben een complete bibliografie samengesteld. Het boek was tegelijkertijd catalogus bij een overzichtsexpositie in 1986 van het werk van Nypels in het Provinciehuis van Maastricht.

⁶²⁰ Zie voor afbeeldingen en een beschrijving van het werk van Charles Nypels, met de nadruk op zijn activiteiten voor De Gemeenschap, Van de Haterd 2004, blz. 185-190.

⁶²¹ Zie voor beide boeken de alfabetische fondslijst van De Gemeenschap Bijlage I onder Pieter van der Meer de Walcheren en Laurence Housman.

⁶²² Zie voor biografische informatie over A.M. Oosterbaan het gedenkboek *Van Vonk tot Vlam*, in 1947 uitgegeven bij het dertigjarig bestaan van de NV Drukkerij en Uitgeverij Lumax, waarvan Oosterbaan de eerste directeur was. Ik dank Andrea Hoofs uit Hoogerheide voor een aantal gegevens over haar grootvader.

⁶²³ Zie voor Lumax ook Van Santen 2005.

---

⁶²⁴ Zie voor afbeeldingen en een beschrijving van de boekontwerpen van Oosterbaan voor De Gemeenschap Van de Haterd 2004, blz. 262-268.

⁶²⁵ Het eerder vermelde *Het Voorschot* van Gerard Wijdeveld uit 1935.

⁶²⁶ Deze mogen niet opgeteld worden bij het aantal van 1546 illustraties van het tijdschrift want een groot aantal illustraties is twee keer geteld. Dit geldt voor de illustraties van het Poëzienummer (55 illustraties) en het Zuid-Limburgnummer (81). Bovendien is er nog een flink aantal illustraties dat door De Gemeenschap twee keer gebruikt is zowel voor de versiering van boeken als voor het tijdschrift.

⁶²⁷ De afspraken over de serie van vijf boekjes van Van Tichelen en Stuyvaert dateren al uit eind jaren twintig. En de eerste contacten over de illustraties van Charles Eijck voor *De rampzalige kaproen* zijn al in mei 1932 gelegd toen Albert Kuyle de eerste vier tekeningen van Eijck met een begeleidend schrijven naar Streuvels opstuurde. Door allerlei verwickelingen duurt het nog tot ver in 1933 voordat het boek uiteindelijk gedrukt wordt. De briefwisseling met Streuvels is dan door Vos overgenomen. De correspondentie Kuyle-Vos-Streuvels over de uitgave van *De rampzalige kaproen* is in bezit van de Streuvels-kenner en verzamelaar Paul Thiers uit Kortrijk, België. Hij berichtte mij hierover in een brief van 2 februari 1997.

⁶²⁸ In het interbellum werden de namen van de fotografen en van de fotobureaus nog maar zelden genoemd. Zie Bool en Broos 1979, blz. 90.

⁶²⁹ Aanwezig in de collectie Hans Rikken, Loenen.

⁶³⁰ Zie Bijvoet 1988, blz. 42: “De boeken uit deze laatste jaren zijn sober en weinig smaakvol vormgegeven.” Hetzelfde geldt voor het tijdschrift. Zie Van Faassen 2007, blz.46: “*De Gemeenschap* kreeg na de afsplitsing van *De Nieuwe Gemeenschap* een wat traditioneler karakter, wat zich ook in de vormgeving uitte.”

⁶³¹ Zie voor afbeelding Van de Haterd 2004, blz. 113.

⁶³² Zie voor afbeelding Van de Haterd 2004, blz. 252 en 265.

⁶³³ Zie voor afbeelding Van de Haterd 2004, blz. 145.

⁶³⁴ Het gaat om *Wij en de politiek*, *Het keerpunt in het maatschappelijk leven* en *Fabrieksarbeid van vrouwen en meisjes*.

⁶³⁵ Zie Bool en Broos 1979, blz. 90.

⁶³⁶ Zie Van Dijk in Dorleijn en Van Rees 2006, blz. 130.

⁶³⁷ Zie Sanders 2005, blz. 20 en Sanders 2006, blz. 287.

⁶³⁸ Zie Levie 1994.

⁶³⁹ Knuvelde 1964² besteedt aan hem in zijn handboek slechts twintig regels en noemt zijn belang voor *De Gemeenschap* niet. Van Bork en Laan 1986 vermelden alleen twee keer zijn naam. Anbeek 1990 noemt hem in het geheel niet.

⁶⁴⁰ Kuyle was met uitzondering van de vierde jaargang redactiesecretaris tot eind 1930 en vanaf dat moment redactielid tot eind 1933; er was in de periode 1925-1933 geen hoofdredacteur.

⁶⁴¹ Nelissen heeft helemaal nooit in *De Gemeenschap* gepubliceerd, ook niet als uitgever. Vos zes keer tussen 1933-1940, vier keer over literatuur en/of kunst en twee keer als uitgever met nieuws van de uitgeverij.